

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mustafayev Xəyal Rafayıl oğlu

**Müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin
maliyyə menecmenti**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060403 - "Maliyyə"

İxtisaslaşma:

Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər:

i.e.n. dos T.T.Qurbanova

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. baş müəllim G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. XƏRCLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7
1.1. Xərclərin maliyyə menecmentinin formalaşmasının konseptual əsasları.....	7
1.2. Xərclərin maliyyə nəticələrinin və müəssisələrin istehsal səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin nəzəri aspektləri	14
1.3. Xərclərin maliyyə menecmentinin təşkilinin forma və metodları	20
FƏSİL II. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İSTEHSALIN TƏŞKİLİ PROSESİNDƏ XƏRCLƏRİN MALİYYƏ MENECMENTİ PROBLEMLƏRİ	30
2.1. Müəssisələrdə istehsalın təşkili prosesində təsərrüfatçılığın təşkilati hüquqi formalarının və sahə xüsusiyyətlərinin xərclərin maliyyə menecmentinə təsiri.....	30
2.2. Məhsul istehsalı və satışı xərclərinin strukturunun təhlili və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas maliyyə göstəricilərinin tədqiqi	39
2.3. Xərclərin maliyyə menecmentində maliyyə nəzarətinin rolunun qiymətləndirilməsi.....	48
FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İSTEHSAL SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ SİSTEMİNDƏ XƏRCLƏRİN MALİYYƏ MENECMENTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	58
3.1. Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin idarə edilməsinin perspektiv istiqamətləri	58
3.2. Müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	76
SUMMARY	
PE3IOME	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində digər müəssisələrlə rəqabətə girə bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyünü təmin etməsi həmin müəssisənin düzgün idarəedilməsindən asılıdır.

Müəssisələrin düzgün idarə edilməsi müəssisə rəhbərinin göstərişləri əsasında düzgün strategiyanın seçilməsindən və işçilərin bu strategiya ilə ayaqlaşmasından başlayır. Hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin və yeganə amil məhz müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yaradılması və bu səmərəliliyin qısamüddətli dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü əhatə etməsidir.

Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müəssisə, idarə və təşkilatlar müəssisənin istehsal və digər xərclərini proqnozlaşdırmalı və bu xərclərin tənzimlənməsini və düzgün idarə edilməsini müəyyən etməlidirlər. Qəbul olunmuşdur ki, müəssisənin düzgün və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsi və özünü saxlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə gəlirlilik baxımından üstün mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsinin əsasında isə düzgün investisiya siyasəti mühim rol oynayır. Bunun üçün müəssisə gəlir gətirən prioritet sahələri müəyyən etməli və investisiyanı məhz bu sahələrə yönəltməlidir. Burada da qarşıya çıxan əsas amil yenə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün aparılması siyasətidir. Çünki qabaqcadan proqnozlaşdırılmış gəlirlər xərcləri üstələməli və son nəticədə mənfəət əldə olunmalıdır. Yalnız bu halda müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətindən söhbət gedə bilər. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və dissertasiya işinin mövzusu seçilməklə müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmini və xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlil olunmasına xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin iqtisadiyyatı və idarə olunması müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də

T.Ə.Hüseynovun bu sahədə genişmiqyaslı tədqiqatlarından ibarətdir. Eyni zamanda da maliyyə menecmentinin öyrənilməsi tə tədqiq olunması müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən, o cümlədən də M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Lakin müəssisənin istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin tədqiqi əhatəli öyrənilməmişdir. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsillərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədinin əsasında müəssisələrdə istehsal xərclərinin azaldılması və istehsal xərclərinin maliyyə menecmenti təşkil edir. Xərclərin minimumlaşdırılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılması və daha çox qazanc-mənfəət əldə etməyin yolları tədqiqat işinin məqsədi olaraq araşdırılır. Tədqiqat işinin məqsədinə çatmaq üçün qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Həmin vəzifələrə aiddir:

- ✓ Müəssisənin düzgün investisiya fəaliyyəti və investisiya fəaliyyətinin istehsalın səmərəliliyinə təsir qüvvəsinin ətraflı tədqiq edilməsi;
- ✓ Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması yollarının aşkarlanması;
- ✓ Müəssisənin kapitalından səmərəli istifadənin bazis şərtlərinin təhlil edilməsi;
- ✓ Maliyyə menecmentinin strategiyası, obyekt və subyektlərinin təhlil edilməsi;

✓ Maliyyə menecmentinin planlaşdırılması və audit yoxlaması əsasında ona nəzarət mexanizminin təhlil edilməsi;

✓ Müəssisənin xərc istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, xərclərin uçotu və idarə edilməsi mexanizminin ətraflı tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetinin əsasında müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində maliyyə menecmentinin xüsusiyyətləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə milli təsərrüfat subyektlərində və yerli müəssisələrdə xərclərin maliyyə mexanizminin istehsalın səmərəliliyinə təsiri təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, müəssisənin iqtisadiyyatı və maliyyə menecmenti sahəsində dərs vəsaitləri, xarici ədəbiyyatlar, statistik məlumatlar, eləcə də internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyinə aşağıdakılar aiddir:

✓ İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsnifatı ətraflı təhlil olunmuşdur;

✓ Müxtəlif təsərrüfat formalarında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin statistik metodoloji əsasları kompleks şəkildə təhlil olunmuşdur;

✓ İstehsal güclərindən və istehsalın texniki bazasından düzgün istifadə etməklə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzəri cəhətdən tədqiq edilmişdir;

✓ Əməyin səmərəli təşkilinin əsas istiqamətləri araşdırılmışdır;

✓ Audit yoxlaması vasitəsilə maliyyə menecmentinin düzgün təhlili aydınlaşdırılmışdır;

✓ Xərclərin maliyyə nəzarətinin təmin olunmasının müəssisənin mənfəətli fəaliyyətinə təsiri təhlil olunmuşdur;

✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb edilməsi nəticəsində istehsal xərclərinin azalma ehtimalı hərtərəfli təhlil olunmuş, bu istiqamətdə konkret təkliflər verilmişdir.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, nəticə və 3 fəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında 37 adda ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

FƏSİL I. XƏRCLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Xərclərin maliyyə menecmentinin formalaşmasında konseptual əsasları

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilib ərsəyə gəlməsi gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institutsional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat

sənədləri dayanır. Burada institutsional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

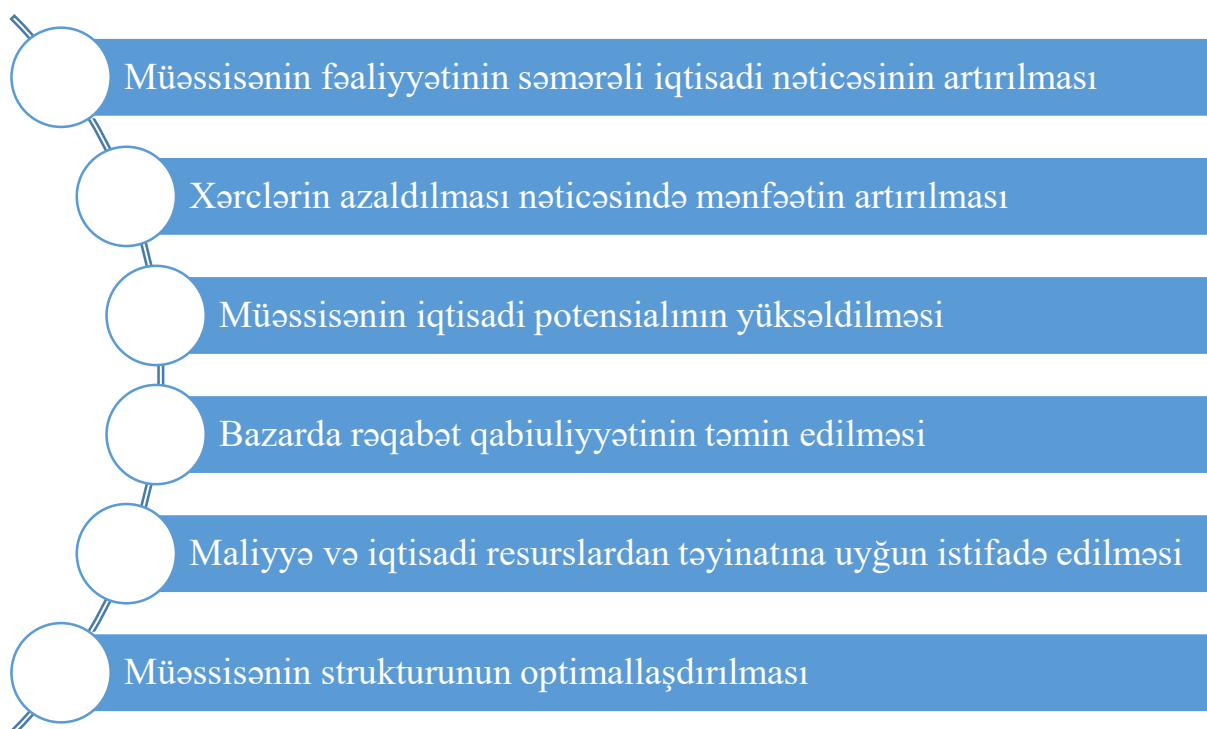
Maliyyə menecmentinin aşağıdakı əsas məqsədləri vardır: [28, səh. 314]

- Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
- Xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
- Müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- Bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- Mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- Müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrini təhlil etməsi və istehsalı cəlb etməsi;
- Müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- Qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri aşağıdakı sxem vasitəsilə təhlil oluna bilər.

Sxem 1.1.

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri

Mənbə: Robert C.Higgins. “Analysis for Financial Management”. 10th Edition. 2015

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasətini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya direktorlar şurası olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasətini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Çünki həm müəssisənin idarə heyəti, həm də direktorlar şurası vəzifəyə məhz səhmdarlar və ya təsisçilər tərəfindən seçildiklərindən müəssisənin fəaliyyətində önəm daşıyan məqsədlərin həyata keçirilməsində məhz təsisatçılar və ya səhmdarlar məsuliyyət daşıyırlar. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətlik səviyyəsi xüsusi idarəetmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resursların səmərəli istifadə və idarə edilməsi və müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktor Şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər Direktorlar Şurasına müəssisənin məqsədi və siyasətinin müəyyənləşməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında belə yanaşma iki aspektdən yüksək dəyərləndirilir: [8, səh.116]

- Müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;
- Bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təcrübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisə. İdarə və ya təşkilatlar isə səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münaqişə yaranma bilməz. Çünki hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur. [6]

Bəzi hallar vardır ki, bu hallarda səhmdarlar və ya təsisçilər menecerlərin şəxsi mənafeyinin qarşısını almaq üçün direktorlar şurasına peşəkar xarici

menecerləri, maliyyəçiləri və siyasətçiləri daxil edirlər. Çünki xarici mütəxəssislərin müəssisə, idarə və təşkilatın idarə heyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur.

Bir sıra iqtisadçılar qəbul edirlər ki, iri müəssisə, idarə və təşkilatlar öz şəxsi maraqları və mənafeləri naminə qərarlar qəbul edirlər və son nəticədə zərbə əhali kütləsinə dəymiş olur. Odur ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi ideyasını irəli sürürlər. Bu qərara gəlmiş iqtisadçılar iddia edirlər ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsində dövlətin rolu və təsiri qaçılmaz olmalıdır. Çünki əks halda belə müəssisə, idarə və təşkilatlar cəmiyyətin, əhalinin iki təbəqəyə- varlılara və kasıblara bölünməsi ilə nəticələn qərarlar qəbul edəcəklər. Bu da son nəticədə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb olacaqdır. [23, səh.291]. Bir qrup iqtisadçılar, başda M.Fridman və D.Xiks olmaqla, qəbul edirlər ki, müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində və iqtisadi proseslərdə dövlətin müdaxilə yolverilməzdir. Fridman hesab edir ki, biznes və ya sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisənin əsas funksiyası bazardakı mövcud tələbatı ödəyəcək məhsul istehsal etmək və mənfəət qazanmaqdır. Bunu isə yalnız dövlətin müdaxiləsindən azad olan iqtisadi münasibətlər sistemində həyata keçirtməklə daha yüksək səmərəliliyi təmin etmək və rentabelli fəaliyyət göstərmək mümkündür.

Adam Smit və David Rikardonun iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin müdaxiləsinin lüzumsuz olması ilə bağlı nəzəriyyələrində göstərilirdi ki, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi iqtisadi tarazlığın pozulması ilə nəticələnə bilər və odur ki, iqtisadi subyektlər müstəqil fəaliyyət göstərməli və dövlətin “gözəgörünməz əli” onların üstündə olmalıdır. Lakin, hal-hazırda elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, iqtisadiyyatın idarə edilməsində, maliyyə mexanizmlərinin tənzimlənməsində və uçot stavkalarına nəzarətdə dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə hiss edilməsin.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq maraqlı bir sual ortaya çıxır: “Müəssisənin idarə edilməsində və ya maliyyə resurslarının idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən maliyyə meneceri kimdir və nəyi idarə edir?”

Suala cavab vermək üçün iki yanaşmanı təhlil etmək lazımdır. Bunlar prosedur-məqsədli və obyekt-prosedur yanaşmalardır. Prosedur-məqsədli yanaşmaya əsasən maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün tədbirlər sistemində nəzərdə tutulan əsas prosedurları icra edən şəxslərdir. Obyekt-prosedur yanaşmaya görə isə maliyyə meneceri müəssisənin fəaliyyətinin statik və dinamik aspektlərini birləşdirərək fəaliyyət göstərən şəxsir.

Xərclərin maliyyə menecmentini və məqsədli pul axınlarının optimallaşdırılması prosesinə iki aspektdən yanaşma daha məqsədamüvafiq olar:[15, səh.49]

- Makrosəviyyədə yanaşma;
- Mikrosəviyyədə yanaşma.

Xərclərinin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə yanaşma daha geniş əhatəli olub, dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının, eləcə də bələdiyyə orqanlarının maliyyə axınlarının idarə edilməsi prosesidir. Burada maliyyə menecmentinin əsas məqsədi məhz, dövlət və bələdiyyə büdcələri və kreditlərini idarə etmək, dövlətin monetar və fiskal siyasətini həyata keçirtməkdir.

Xərclərin maliyyə menecmentinə mikrosəviyyədə yanaşma isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının idarə edilməsidir.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları dedikdə, müəssisə. idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsinin prinsiplərini, struktur və formalarını əhatə edən nəzəri biliklərin məcmusu başa düşülür.

Xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarını bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan 8 ünsürdən ibarət model şəklində aşağıdakı düstur vasitəsilə belə vermək olar: [15, səh. 64]

Düstur 1.

$$CF_{jm}=(S1, OT, SC, BC, FP, MM, FM, SS)$$

Burada, CF_{jm} - xərclərin maliyyə menecmentinin konseptual əsası,

S1-iştirakçıların sayı

OT-maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədləri ierarxiyası

SC-kateqoriya sistemi

BC-baza-fundamental konsepsiya

FP-maliyyə prosesləri

MM-elmi-praktiki instrumentiya (metodlar, modellər)

FM-maliyyə mexanizmləri

SS-təminəedici alt sistemləri.

İşçilərin sayı. Burada təsərrüfat subyekti kimi insan amilinin iştirakı ilə resursların ümumi məcmusu kimi ifadə edilən sosial-iqtisadi sistem əsas götürülür. ətraf mühitin təsiri altında fəaliyyət göstərən bu sistemə kapital göndərənlər, cari fəaliyyət iştirakçıları, dövlət orqanları, müəssisənin işçiləri və digər maraqlı şəxslər aiddir.

Maliyyənin idarə edilməsi sisteminin məqsədlərinin iyerarxiyası. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, həm maraqlı şəxslərin göstərişlərinin rəqabətliliyi təmin olunsun, həm də vaxt və struktur təşkilədiciləri üzrə müəssisənin məqsədli göstərişlərinin nizama salınması və razılaşdırılması kimi kontekstdə onun harmoniyası haqqında danışıla bilsin. [28,səh.311]

Kateqoriya sistemi. Xərclərin maliyyə menecmentinin kateqoriya sisteminin əsasını amil, model, stavka, faiz, diskont, pul axını, maliyyə aləti, risk, gəlir və s. təşkil edir.

Baza-fundamental konsepsiya. Xərclərin maliyyə menecmentinin baza-fundamental konsepsiyası maliyyə menecmentinin mahiyyətini, məntiqini və praktikada və ya istehsalatda tətbiqi metodlarını və üsullarını müəyyən edir.

Maliyyə prosesləri. Xərclərin maliyyə menecmentinin maliyyə prosesləri dedikdə, maliyyənin idarə edilməsinin iki əsas proses vasitəsilə realizə olunması başa düşülür. Bu proseslər səfərbəretmə və investisiyalashma prosesləridir. Səfərbəretmə prosesi dedikdə, vəsaitlərin cəlb edilməsi və maliyyə axınları, investisiyalashma dedikdə isə, bu və ya digər sahələrə vəsait qoyuluşu qoymaqla xərclərin azaldılaraq daha yüksək mənfəət əldə edilməsi prosesi başa düşülür.

Elmi-praktiki instrumentariya isə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də, müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə

fəaliyyətinin idarə edilməsinin ümumi elmi və konkret elmi üsullarının məcmusudur.

Təminədiçi sistemlər. Maliyyə menecmentinin konseptual əsaslarının bu elementi onun praktiki reallaşdırılması imkanlarını müəyyənləşdirir.

Xərclərin maliyyə menecmentinin fundamental konsepsiyalarını isə aşağıdakılar təşkil edir:

- Pul axınlarının və yaxud da maliyyə axınlarının konsepsiyası;
- Maliyyə ehtiyatlarının müvəqqəti dəyəri;
- Gəlir və risk arasında kompromis və yaxud da güzəştlərin dərəcəsi;
- Maliyyə və əməliyyat riskləri;
- Kapitalın dəyəri;
- Kapital bazarının effektivliliyi;
- İnformasiyanın uyğunsuzluğu və yaxud da assimetrikliyi;
- Agentlərin münasibəti;
- Alternativ xərclər;
- Müəssisələrin, idarə və təşkilatların, eləcə də bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində müşahidə olunan müvəqqəti qeyri-məhdudluq;
- Təsərrüfat subyektlərinin, o cümlədən də müəssisə, idarə və təşkilatların əmlak və hüquqi ayrılması.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, xərclərin maliyyə menecmenti hər bir firmanın, təşkilatın fəaliyyətində mühim rol oynayan əsas amillərdən biridir. Belə ki, müəssisənin davamlı, dayanıqlı və uzunmüddətli dövrdə bazarda mövcud olan rəqabətdə özünün rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşdırılmasında xərclərin maliyyə menecmenti mühim əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən də xərclərin maliyyə menecmenti anlayışına mikro və makro səviyyədə yanaşmanın zəruriliyi ortaya çıxmışdır. Bu sualın təhlilində də qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin maliyyə menecmentinə makrosəviyyədə konseptual yanaşma daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Belə ki, xərclərin idarə edilməsinə makrosəviyyədə yanaşma dövlət səviyyəsində xərclərin

idarə edilməsi məsələsini ön plana çəkirdi. Lakin bununla yanaşı olaraq xərclərin idarə edilməsinə mikroyanaşma isə ayrı-ayrılıqda müəssisə, idarə və yaxud da təşkilat səviyyəsində, başqa sözlə desək təsərrüfat subyekti miqyasında xərclərin idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasında və düzgün şəkildə həyata keçirilməsində mühim rol oynayır.

1.2. Xərclərin maliyyə nəticələrinin və müəssisələrin istehsal səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin nəzəri aspektləri

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın davamlı fəaliyyət göstərməsi və bazarda mövcud olan rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün həmin müəssisə, idarə və təşkilatlar mütləq şəkildə gəlirli və ya səmərəli, rentabelli fəaliyyət göstərməlidirlər. Hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsinin özəyində isə xərclərin və gəlirlərin maliyyə nəticələrinin analizi və düzgün proqnozlaşdırılması dayanır. Müəssisələrin gəlir və xərclərinin maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi son nəticədə həmin müəssisənin istehsal və ya satış prosesindəki səmərəliliyini yüksəltmiş olacaqdır. Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə təsir edən əsas amillərə isə istehsal xərclərinin ümumi məzmunu, dövlət ödəmələri, istehsal və ya satış ilə bağlı əhaliyə və ya qeyri-əhali təbəqələrinə göstərmiş olduğu xidmətlərə görə xərclər və sair xərclər aiddir. Bu səbəbdən də müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrlərdə səmərəli və rentabelli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün yeganə şərt xərclərin düzgün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması və maliyyə nəticələrinin idarə olunaraq müəssisənin istehsal səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdir. Çünki istehsal prosesində gözdən yayınacaq hər hansı çox kiçik xərc belə mənfəətin azalması və ümumi planda müəssisənin zərərle işləməsinə təsir edə biləcək çox mühim bir ünsürdür.

Bu səbəbdən də müəssisənin fəaliyyətində xərclərin maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi əsas prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətində ən əhəmiyyətli məsələ müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal və

maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticələridir. Müəssisənin maliyyə göstəriciləri mənfəət və zərərlə ölçülə bilər.

Müəssisənin hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar mənfəət və zərərlər də daxil olmaqla maliyyə göstəriciləri müəssisənin özünəməxsus kapitalının artma və ya azalma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq kapitalın artması mənfəətdir. Azalması isə zərərə daxil esdir.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq mənfəət və gəlir aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:[13, səh.410]

➤ Müəssisənin bilavasitə yerinə yetirdiyi cari fəaliyyətdən, istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsindən və görülmüş işlərdən və göstərilmiş xidmətlərdən əldə olunan maliyyə nəticələri. Bu maliyyə nəticələri müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətindən asılı olaraq mənfəət və zərərlə nəticələnə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına çəkilən xərclər birbaşa mənfəəti azaldırsa, həmin istehsal xərclərinin azaltmaq daha çox mənfəət əldə etmək olar. Lakin, burada diqqət yetirilməli olan nüans məhz Elmi-Texniki Tərəqqinin ən son nailiyyətlərini istehsala cəlb etməklə istehsal xərcini azaltmaq mümkündür. İstehsal olunacaq məhsulun keyfiyyətinin aşağı salınaraq istehsal xərcinə qənaət olunarsa, bu son nəticədə müəssisə zərər gətirər; istehsal olunmuş keyfiyyətsiz və ya aşağı keyfiyyətli məhsulların realizə olunması çətinləşər və müəssisə, idarə və təşkilat bu istehsaldan mənfəət götürə bilməz və zərərə işləmiş olar.

➤ əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışından əldə olunan maliyyə nəticəsi. Qeyd olunan maliyyə nəticəsinin özəyində mənfəət dayanır. Belə ki, əsas vəsaitlərin və aktivlərin satışı nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mənfəət əldə etmiş olurlar.

➤ Satışla əlaqədar olmayaraq maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarından əldə olunan maliyyə nəticələri. Burada maliyyə nəticəsi kimi həm mənfəət, həm də zərər çıxış edə bilər.

➤ Mənfəətdən büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə nəticələri. Bu nəticələrin özəyində isə yalnız və yalnız xərclər dayanır.

Yuxarıda qeyd olunan maliyyə nəticələri əsasında, yəni mənfəət və zərərin yekunu olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda kapital artımı və ya azalması müşahidə oluna bilər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar hesabat ilinin tam yekunu əsasında maliyyə nəticələrini formalaşdırır. Hesabat ili üzrə balans mənfəəti büdcə ilə hesablaşmaların nəticə nəzərə alınaraq müəyyənləşir. Balans mənfəəti dedikdə, müəssisə, idarə və təşkilatların bütün istehsal və qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin yekunu başa düşülür. İşçilərin əmək haqqını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergi dərəcələrini və digər icbari tədiyyələr ödəndikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin xalis mənfəəti hesab olunur.

Hesabat ili ərzində istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində əldə olunmuş xalis mənfəətin müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətində çox əhəmiyyətli yeri vardır. Belə ki, müəssisənin sərəncamında qalan həmin xalis mənfəət müəyyən təyinatlar üzrə bölüşdürülür. Bu bölüşdürülmə uğurla həyata keçirildikdən sonra müəssisənin sərəncamında mənfəət qalığı müşahidə olunarsa, həmin mənfəət qalığının gələcəkdə bölüşdürülməsi üzrə prioritet sahələrə yönəldilir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar istehsal və ya qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət qazana və ya zərərlə işləyə bilərlər. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlilində ən önəmli yeri cari il ərzində mənfəət və zərərin balansı təşkil edir. Çünki, bu balansın səviyyəsini proqnozlaşdırmadan fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkündür. Əgər cari hesabat ili ərzində maliyyə nəticələrinə əsasən, müəssisənin mənfəəti varsa, yəni gəlirlər xərcləri üstələyirsə, bu halda müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətindən, əldə olunmuş mənfəətin digər sahələr üzrə bölüşdürülməsindən, investisiya siyasətindən söhbət gedə bilər. Müəssisə, idarə və təşkilatlar bir məhsul istehsalından əldə etmiş mənfəəti iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya edərək daha çox mənfəət əldə edə bilərlər. Lakin heç də həmişə proqnozlar özünü doğrultmur, gözlənilən nəticəyə nail olmaq mümkünsüz olur. Bunun da başlıca səbəbi kimi xərclərin gəlirləri üstələməsi göstərilir. Belə ki,

istehsal xərcləri məhsulun realizə olunması nəticəsində əldə olunmuş gəliri üstələyir. Bu halda müəssisə zərər işləmiş olur və istehsalın profilini dəyişməyə məcbur olur. Bu isə öz növbəsində əlavə maliyyə imkanları tələb edir. Müəssisə, idarə və təşkilatların ehtiyat maliyyə vəsaitləri mövcud olarsa, bu halda həmin maliyyə vəsaitlərini dövrüyyəyə cəlb etməklə mənfəət əldə etmək olar və gələcək perspektiv dövrə hazır olmaq olar. Əks halda xərcin gəliri üstələməsi xroniki hal alaraq daimi təkrarlanarsa, müəssisə defolt ola, yəni iflasa uğraya bilər və müflisləşər. Müəssisə iflasa uğradığı halda isə bu barədə məhkəmə qətnaməsi çıxarılır. Belə ki, borclu barəsində sağlamaşdırma tətbiq edilmədiyi və bəzi qətiyyətli sənədlər bağlanmadığı və ya əqdlərin etibarsız sayıldığı hallarda məhkəmə borclunun iflası haqqında qətnamə çıxarır.[4, səh.154]

Müəssisə, idarə və təşkilatları müflisləşmə riskindən qorumaq üçün maliyyə nəticələrinin təhlili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Bir çox hallarda firmalar maliyyə nəticələrinin təhlili üzrə xüsusi orqanlar yaratmaqla uğurlu fəaliyyətə ümid edirlər. Maliyyə menecmenti və ya korporativ menecment firmanın fəaliyyətində ehtiyat fondlarının yaradılması xüsusiyyətini özündə ehtiva edərək risk və gəlirliliyin tarazlığını qorumaq şərtlə firmanın varlıq dəyərini və səhmlərin qiymətinin maksimuma çatdırılması məqsədini güdür.

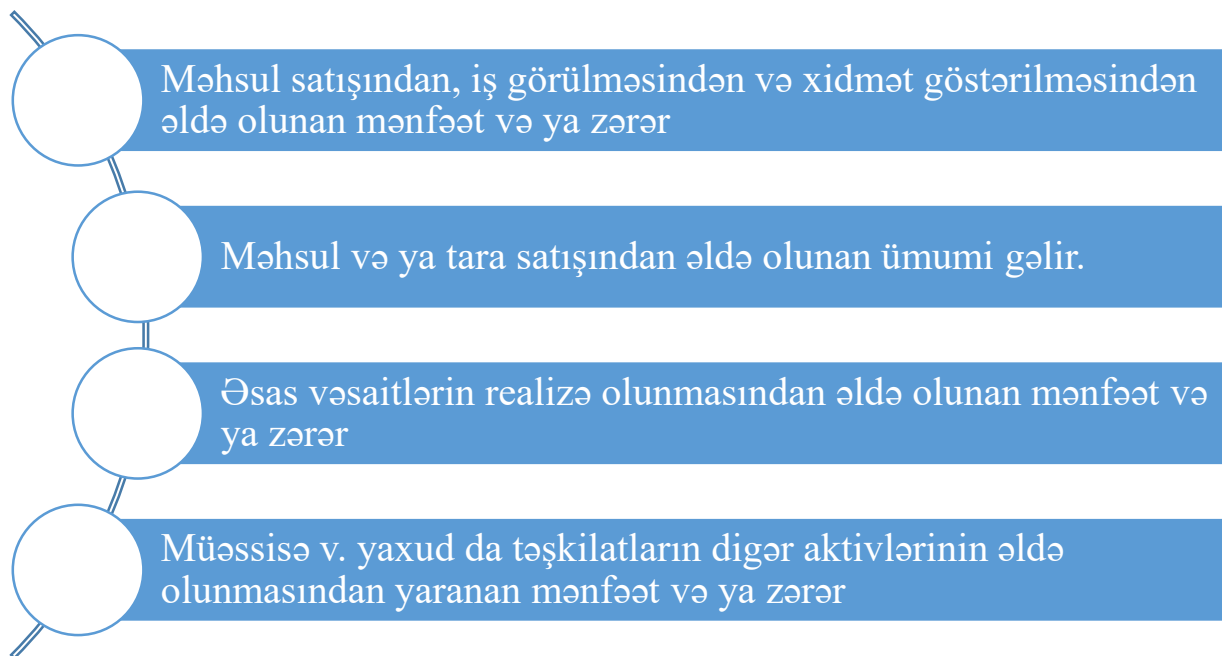
Ümumi götürsək, müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəət və zərərlərinin əsasında aşağıdakılar dayanır:[19, səh.318]

- Hazır məhsulların satışından, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət və zərər
- Təchizat-satış və ticarət müəssisələrində məhsul və ya tara satışından əldə olunan ümumi gəlir;
- əsas vəsaitlərin realizə olunmasından və sair xaric olmadan formalaşan mənfəət və zərər;
- materialların və müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivlərindən əldə olunan mənfəət və zərərlər. Burada müəssisə, idarə və təşkilatların digər aktivləri dedikdə, qeyri-maddi aktivlər, istiqrazlar, qiymətli kağızlar və s. nəzərdə tutulur.

Müəssisənin mənfəət və zərərinin əsasında dayanan əsas mənbələri aşağıdakı sxem vasitəsilə verə bilərik:

Sxem 1.2.

Müəssisələrdə mənfəət və zərər mənbələri

Mənbə: Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Саталкина Н.И. «Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində müəssisənin əlavə gəlir və xərcləri yarana bilər. Satışdan kənar gəlirlərə müəssisə əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər, digər müəssisələr ilə bağlanmış maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar müqavilə şərtlərinin icra olunması səbəbindən əldə olunan gəlirlər, hesabat ilində müəyyən olunmuş keçmiş illərə dair gəlirlər, valyuta vəsaitinin satışından əmələ gələn gəlirlər, vaxtı keçmiş kreditör borclarının silinməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlər və əvvəllər qaytarılması ümitsiz sayılan debitor borclarının cari hesabat ilində ödənilməsi nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər aiddir. Satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində yaranmış zərərlərə isə ödənilən cərimələr, rüsumlar və valyuta vəsaitlərinin satışından əmələ gəlmiş xərclər daxil edilir.

Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı əsas məsələlərdən biri də portfelin seçilməsi məsələsidir. Portfelin seçilməsi dedikdə isə, nəyə nə qədər və nə vaxt investisiya qoyulacağı ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi prosesi başa düşülür. Bu məqsədlə müəssisə aşağıdakıları etməlidir:[32]

- Uyğun məqsədlərin və məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi: institusional və ya şəxsi məqsədlər, müddət üföqü, riskdən qaçma və verginin nəzərə alınması;
- Uyğun strategiyanın müəyyən edilməsi: aktiv və ya passiv – qorunma strategiyası;
- Portfelin performansının ölçölməsi.

Ümumi götörsək, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili mühasibatlığın maliyyə funksiyası ilə paralel fəaliyyət göstərir. Xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili ilə mühasibatlığın maliyyə funksiyası arasında fərq isə odur ki, maliyyə mühasibatlığı keçmişə aid maliyyə hesabatlarının verilməsi ilə məşğuldursa, xərclərin maliyyə nəticələrinin təhlili müəssisə, idarə və təşkilatın birbaşa gələcək dövrdə uğurlu fəaliyyətinə yönəldilmiş strategiyanın əsasıdır.

Beləliklə, təhlilimizdən məlum oldu ki, hər bir müəssisə, idarə və yaxud təşkilatlarda xərclər müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır. Tədqiqatımızdan məlum olur ki, müəssisələrin mənfəət və xərc mənfəətinin əsasında satışdan və eləcə də satışdan kənar fəaliyyət nəticəsində əldə olunmuş gəlir və xərc mənbələri dayanır.

Satışdan əldə olunan əsas gəlir mənbələri kimi isə hazır məhsulun satışından, işlərin görölməsindən və eləcə də xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirləri misal olaraq göstərə bilərik. Lakin satış fəaliyyəti. İşin görölməsi və yaxud da xidmətlərin göstərilməsi heç də həmişə müəssisənin rentabelli işlədiyinə dəlalət etmir. Bəzən qeyd olunan fəaliyyət növləri gözlənilməz xərclərin yaranmasına gətirib çıxarır. Məlum olduğı kimi, hər bir müəssisənin, təşkilatın fəaliyyətində ən arzuolunmaz hal gözlənilməz və yaxud da proqnozlaşdırılmayan xərclərin meydana gəlməsidir. Bu səbəbdən də hər bir müəssisə, idarə və yaxud da təşkilatlarda xərclərin maliyyə menecmentinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və

xərclərin idarə edilməsinin düzgün istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

1.3. Xərclərin maliyyə menecmentinin təşkili forma və metodları

Xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təşkili və idarə olunması üçün idarəetmə taktikası və strategiyasından istifadə edirlər. Ümumilikdə götürsək, strategiya və taktika anlayışları hər bir müəssisə uzunmüddətli və mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqəbat apara bilmə qabiliyyətinin formalaşmasında mühim rol oynayan anlayışlardır. Əslində strategiya və taktika anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədə olmaqla birinin digərini tamamlaması prosesidir. Çox vaxt strategiya və taktika anlayışları qarışdırılır. Strategiya daha geniş anlayışdır, taktika strategiyanın tərkib hissəsidir. Taktikasız strategiya uğurlu ola bilməz və tam əksinə. Strategiya dedikdə, bazarda mövqelərin qazanılması, alıcıların tələbatlarının faydalı şəkildə ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağa yönəldilmiş iş planıdır. Strategiya taktikalar vasitəsilə idarə olunur. Yəni Strategiya bir neçə taktiki addımdan ibarət olaraq fəaliyyət göstərir. Strategiya ilə taktikanın əsas fərqi onunla ölçülür ki, taktikanın hazırlanmasına daha az vaxt sərf olunur, nəinki strategiyanın hazırlanmasına. Taktika strategiyanın tərkib elementidir və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hədəfə konkret istiqamətlənən yoldur.

Xərclərin maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsində, təşkilində və uğurlu nəticə əldə olunmasını təmin etmək məqsədilə maliyyə menecmentinin strategiyası və taktikası hazırlanır. Maliyyə menecmentinin strategiyası dedikdə, müəyyən qaydalar, öhdəliklər və məhdudiyyətlər vasitəsilə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün maliyyə resurslarının, o cümlədən də xərclərin və gəlirlərin ümumi istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür. Uğurlu işlənilib hazırlanmış və əhatəli təhlil olunmuş strategiya əsasında müəssisə öz maliyyə resurslarını səmərəli şəkildə idarə edir və yaranmış xərclərin əlavə gəlir hesabına silinməsinə təmin edə bilir. Uğur qazanmış strategiya müəssisə, idarə və təşkilatın gələcək dövrlərdəki fəaliyyətinə uyğun olaraq təshih edilərək yenidən işlənilib hazırlanır.

Maliyyə menecmentinin taktikası dedikdə isə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün konkret nəzərdə tutulmuş yollar, üsullar və metodlar başa düşülür. Hər bir iqtisadi prosesdə və iqtisadi vəziyyətdə düzgün idarəetmə qərarının qəbul edilməsi və maliyyə menecmentinin düzgün idarə olunması, eləcə də xərclərin öncədən proqnozlaşdırılması, maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsi və daha çox qazanc əldə etməyə yönəldilmiş istehsal sahələrinə investisiya olunması maliyyə menecmentinin taktikasının əsasında dayanır. [30, səh.612]

Xərclərin maliyyə menecmentinin məqsədləri strateji və taktiki məqsədlər olmaq şərtilə iki qrupa ayrılır. Maliyyə menecmentinin strateji məqsədlərinə müəssisə, idarə və təşkilatın rəhbəri, təsisçisi, səhmdarı və ya direktorlar şurası tərəfindən müəyyən edilmiş və müəssisənin öz fəaliyyəti zamanı əlində rəhbər tutduğu konkret istiqamətlər daxil edilir. Bu istiqamətlərə aşağıdakıları daxil etmək olar:[33]

- Reproduksiya;
- Mənfəətin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisə səhmdarlarının məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi
- Müəssisənin, idarə və təşkilatın adi səhmlərinin bazar qiymətinin artırılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin taktiki məqsədləri strateji məqsədlərin müvafiq şöbələrə və departamentlərə bölüşdürülməsinə əsasən yaranmış istiqamətləri əhatə edir. Qeyd olunan taktiki məqsədlərin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:[33]

- Xərclərin minimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Şəxsi və ya özəl bazar sektorunun genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Rəqabət aparma qabiliyyətinin formalaşmasını təmin edilməsi
- Müflisləşmənin qarşısının alınmasını təmin edəcək tədbirlər planı işləyib hazırlamaq;
- Risklərin minimallaşdırılmasını təmin etmək;

- İqtisadi artıma nail olmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək;
- İstehsal və satış, görülmə iş və göstərilən xidmət həcmnin artırılmasını təmin etmək.

Maliyyə menecmentinin yuxarıda qeyd olunan strateji və taktiki məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas məsələləri həll etmək böyük önəm daşıyır: [18, səh.199]

- Müəssisənin cari hesabat dövrü ərzində inkişafı ilə bağlı məsələlərin realizə olunması üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin formalaşmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların əsas fəaliyyət istiqamətləri üzrə kəsişmə nöqtəsində formalaşmış maliyyə vəsaitlərinin effektiv istifadəsinin və rentabelli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə dövriyyəsinin optimallaşdırılmasını təmin etmək;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində qarşıya çıxacaq və gözlənilən maliyyə riski səviyyəsində müəssisənin gəlir və mənfəətinin maksimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyət müddəti ərzində gözlənilən mənfəət və gəlir səviyyəsində maliyyə riskinin minimumlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq inkişaf mərhələsində sabit maliyyə balansının qorunub saxlanılmasının təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin obyektı dedikdə, maliyyə resursların, onların əmələgəlmə mənbəyi və istifadə olunma istiqamətləri, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin pul daxilolmalarını və ödənişlərin fasiləsiz axınını təmin edən pul dövriyyəsi başa düşülür.

Maliyyə menecmentinin subyektı dedikdə, müəssisənin uğurlu fəaliyyəti naminə yaradılmış maliyyə xidmətləri işçilərindən ibarət olan qrup başa düşülür.

Bu qrupun əsas hədəfi istehsal xərclərinin azaldılması metodlarını müəyyənləşdirmək, müəssisənin gəlirlilik səviyyəsinin artırılmasını təmin edəcək istiqamətləri işləyib hazırlamaq, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müəssisənin likvidlik və ödəyicilik qabiliyyətinin formalaşması üçün strateji və taktiki məqsədlərin işlənilib hazırlanmasını təmin etmək, istehsal olunacaq məhsulun, görülməli işin və göstəriləcək xidmətlərin keyfiyyətinə xələl gətirmədən onların maya dəyərini aşağı salınması üçün tədbirlər görülməsini təmin etmək, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər həyata keçirtməkdən ibarətdir.

Müəssisə idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının möhkəmləndirilməsinin əsas istiqamətləri həmin müəssisələrin, idarə və təşkilatların istifadə etdikləri pul vəsaitləri həcmiinin optimallaşdırılması və onların qıtlığının aradan qaldırılmasının təmin edilməsidir.

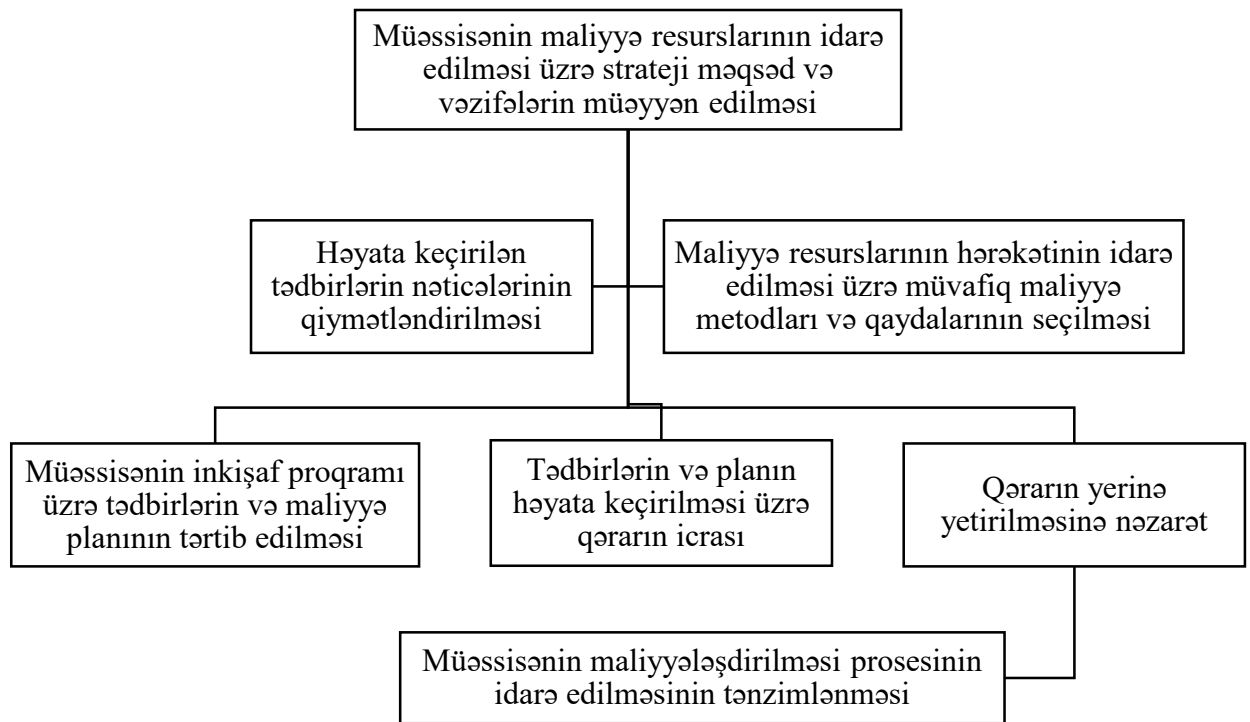
Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıda qeyd olunanlar təşkil edir:[34]

- Müəssisə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat fəaliyyətinin sistemli-fasiləsiz təhlili;
- Mürəkkəb bazar mexanizmi şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə sabilliyini təmin etmək məqsədilə mövcud tələblərə uyğun olaraq dövrü vəsaitlərinin təşkili;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin dəyişkən və sabit qruplara ayıraraq optimallaşdırılması və “xərclər-pul gəliri-mənfəət” həlqəsindəki elementlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətində mənfəətin bölüşdürülməsinin alternativ variantının tapılması və daha rentabelli və effektiv dividend siyasətinin seçilərək işlənilib hazırlanmasının təmin edilməsi;

- Maliyyə resursları mənbələrinin ən əlverişli xüsusiyyətlərinin seçilməsi və bank sektoruna təsiri artırmaq məqsədilə kommersiya kreditinin, veksəl dövriyyəsinin daha geniş tətbiqi;
- İstehsalı genişləndirmək və çoxşaxəli etmək məqsədilə lizinq münasibətlərindən istifadənin genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- Balansın qeyri-qənaətbəxş struktura malik olmasına imkan verməmək üçün əmlakın tərkibinin və onun mənbələrinin formalaşmasının təkmilləşdirilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatın strateji maliyyə siyasətinin hazırlanması və onun prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunaraq həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.
- Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə resurslarının idarə edilməsi, eləcə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili və idarə edilməsi müəssisə, idarə və təşkilatın uzunömürlü fəaliyyətini nəticələndirən əsas elementlərdən biridir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemdə müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin strateji məqsədləri və vəzifələri əhatəli şəkildə verilmişdir. [13, səh.214]

Sxem 1.3.

Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üzrə strateji məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi. (Maliyyə menecmentinin prinsipial sxemi)

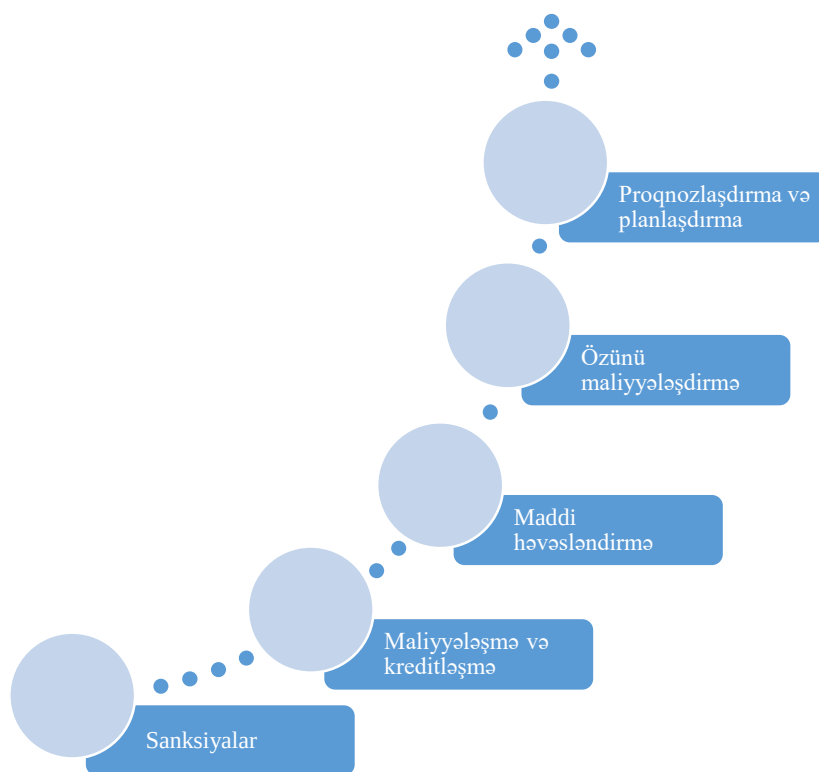

Mənbə: M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. "Maliyyə menecmenti". Bakı-2010 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə menecmenti yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərə nail olmaq üçün özünün metodlarından istifadə edir. Maliyyə menecmentinin məqsədlərinin realizə olunmasına yönəldilmiş maliyyənin idarə olunma metodları tarixi xarakter daşımaqla makro və mikro səviyyələrdə dəyişilərək inkişaf edir. Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müxtəlif təsərrüfat formaları üzrə maliyyə menecmentinin əsas metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar: [23, səh. 255]

- Proqnozlaşdırma və planlaşdırma;
- Maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə
- Özünümaliyyələşdirmə;
- Maddi həvəsləndirmə;
- Sanksiyaların tətbiq edilməsi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı sxem vasitəsilə təsvir edə bilərik

Sxem 1.4.**Maliyyə menecmentinin metodları**

Mənbə: Arthur J.Keown. “Financial Management. Principles and Applications”. 2001 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmenti müəyyən maliyyə resursları toplusunun koməyi ilə həyata keçirilir. Burada əsas məsələ ilkin və təkrar vasitələrdir. İlkin maliyyə vasitələri dedikdə, pul vəsaitləri, debitor və kreditor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları nəzərdə tutulur. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına misal olaraq səhmləri, istiqrazları və qiymətli kağızları göstərmək olar. Təkrar maliyyə vasitələri dedikdə isə, opsiyonlar, fyuçerslər və forvard kontraktları nəzərdə tutulur.

Maliyyə menecmenti, xüsusilə də müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərinin maliyyə menecmenti həmin müəssisə, idarə və təşkilatların uzunmüddətli fəaliyyətində müstəsna rol oynayır. Biznes fəaliyyəti və ya sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq müəssisələrdə xərclərin maliyyə menecmenti maliyyə anlayışından tamamilə ayrılaraq ayrı kontekstdə təhlil olunur. Mürəkkəb bazar

münasibətləri şəraitində hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məqsəd istehsal xərclərini azaldaraq daha çox mənfəət əldə etməkdir. Əldə olunmuş mənfəətin yüksək həcmi sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatlar mövcud kapitallarını artırır, iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya siyasətini tətbiq edərək daha da mənfəət əldə edə bilirlər. bu baxımdan müəssisənin idarə olunmasında maliyyə menecmenti, eləcə də xərclərin maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çox mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Maliyyə menecmenti özündə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə siyasətinin hazırlanmasını, maliyyə məsələləri üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərini, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərlərinin və onların funksional bölmələrinin informasiya təminatını, maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsini ehtiva edir. Ona görə də maliyyə menecmentinin bütün problemləri ümumi menecmentin mexanizminin iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bütün elementlərini özündə birləşdirir. Qeyd olunan maliyyənin idarə edilməsi problemlərinə aşağıda qeyd olunanları aid etmək olar: [28, səh.310]

- Ümumi Daxili Məhsulun təkrar istehsalının iqtisadi aspektdən araşdırılması, eyni zamanda da gəlirlər, mənfəət və xərclərin hərəkətliliyinin müəyyən edilməsi;
- İqtisadi formasına görə bir-birindən fərqlənən maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin öyrənilməsi;
- Qiymətli kağızlar və valyuta bazarlarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi;
- Pul tədavülü və maliyyə əməliyyatlarının vahid vəhdət halında tənzim edilməsi;
- Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin sosial və iqtisadi proseslərlə uyğunlaşdırılması;
- Gəlirlərin ilkin və təkrar bölgüsü üzərində maliyyə nəzarəti sisteminin gücləndirilməsi;
- Gəlirlərin və xərclərin müəssisə, idarə və təşkilatların büdcələrində tutduğu yerin analizinin düzgün aparılması;
- Büdcə siyasətinin iqtisadi kateqoriyalara uyğunlaşdırılması;

- Nağd pul, nağdsız hesablaşmalar və qiymətli kağızlar (səhm, opsiya, veksellər) arasında mövcud iqtisadi şəraiti nəzərə alan nisbətlərin tənzim edilməsi;
- İstehsal olunmuş məhsulun qiymətkoyma prosesində bazar mexanizmi ilə dövlət siyasətinin uzlaşmasını nəzərə almaq.

Dünya ölkələrinin maliyyənin idarəedilməsi sahəsindəki praktikasını göstərir ki, inflyasiya yüksək olduğu hallarda və iqtisadi böhranın hökm sürdüyü dövrdə müəssisələrdə maliyyə menecmentinin vahid strategiyasını hazırlamaq mümkün olmur.[30] Belə olan halda müəssisə, idarə və təşkilatların qarşıya qoyduğu əsas məqsəd mövcud kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi və gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi sahəsində inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və həyata keçirtməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəssisə maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışır:[31, səh.299]

- Müəssisə, idarə və təşkilatın sərəncamında olan əmlakının ümumi dəyəri, quruluşu və formalaşma mənbəyinin qiymətləndirilməsini təmin etmək;
- Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin başlıca istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Maliyyə inventarlarını müəyyən edən əsas xarakterik göstəricilərin müəyyən edilməsi;
- Müəssisə, idarə və təşkilatların ödəmə qabiliyyətinin müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilməsini təmin etmək.

Bəzi xarakterik xüsusiyyətlərə əsasən maliyyə menecmentinin təhlili göstərir ki, maliyyənin idarə edilməsi menecmentin ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissəsidir. Maliyyə idarəetməsini təsvir və xarakterizə edərkən, bu funksiyalar adekvat, xüsusilə proqnozlaşdırma və planlaşdırma, təhlil. Nəzarət və digər metodlarda öz bariz nümunəsini tapır.

Aydın ki, idarəetmə elm ilə incəsənətin vahid vəhdətini təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də, idarəetmə qərarları, o cümlədən də maliyyə xarakterli idarəetmə

qərarlarının qəbul və icra olunmasında obyektiv amillərlə yanaşı, subyektiv amillərin də müstəsnasız rolu vardır. Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, maliyyə idarəetməsinin özünün aydın və səlis istiqaməti vardır və maliyyə menecmenti nəzəriyyə ilə praktika arasında körpü rolunu oynayır. Maliyyə idarəetməsinin bu xarakterik xüsusiyyəti həm maliyyə menecerinin fəaliyyətinin informasiya təminatını, həm də qeyd olunan bu iki istiqamətin nümayəndələrinin fəaliyyət obyektinin uyğun gəlməsi nöqtəy- nəzərindən maliyyə menecmenti mühasibat uçotu ilə sıx bağlıdır.

FƏSİL II. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İSTEHSALIN TƏŞKİLİ PROSESİNDƏ XƏRCLƏRİN MALİYYƏ MENECMENTİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Müəssisələrdə istehsalın təşkili prosesində təsərrüfatçılığın təşkilati hüquqi formalarının və sahə xüsusiyyətlərinin xərclərin maliyyə menecmentinə təsiri

İstehsalın təşkili maddi istehsal sahələrini özünəməxsus olan keyfiyyətdə tədqiq edir və iqtisadiyyatın tam sərbəstləşdirilmiş hissəsidir. İstehsalın təşkili prosesi yarandığı gündən indiki dövrümüzə qədər uzun təkamül prosesi küçmüş və bu müddət ərzində özünə müxtəlif təzahürlər almış, yeni terminlər və suallar yaratmış və ən əsası isə bir formadan digərinə keçmiş və inkişaf edərək hazırkı mövqeyinə çatmışdır. Xüsusən bu terminlər aparıcı rola malikdir:[11, səh. 190]

- Müəssisə
- Birlik;
- İşlər kompleksi;
- Sənaye və sənaye sahələri;
- İstehsal, istehsal prosesi və istehsalın amilləri;
- İctimai əməyin təşkilati formaları;
- İstehsalın səmərələşdirilməsi;
- İstehsalat;
- İstehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, tənzimlənməsi və nizamlanması.

Müəssisələr insanların eyni bir məqsədə, lakin müxtəlif vəzifələrə əsasən birləşməsidir. Sənayə müəssisələri əhalinin və qeyri-əhali qruplarının sənayə məhsullarına olan tələbatının ödənməsini təmin edən müəssisələrdir. İstər sənayə müəssisləri, istərsə də istehsalat müəssisələri dövlət mülkiyyətində və dövlət mülkiyyətindən kənar mövcud olub fəaliyyət göstərə bilər. Lakin belə olan halda da, dövlət mülkiyyətində olmayan müəssisələr də dövlət təsirinə məruz qalırlar. Sənaye müəssisələrinin quruluşuna və istehsal etdikləri məhsulların növləri fərqli olsa da, son nəticədə sənaye müəssisələri də ictimai istehsal müəssisələrinin əsas tərkib elementləridir. Dövlətin istehsal müəssisələri dedikdə, İstehsal vasitələri üzərində dövlətin mülkiyyətinin olduğu, bərabər hüquqlu işçilərin kollektiv

əməyinə əsaslanan, xalq təsərrüfatı və əhaliyə lazım olan zəruri tələbat mallarını istehsal edən, müxtəlif işlər görən və xidmətlər göstərən istehsal təsərrüfatı manqası başa düşülür.

Ardıcıl sosial-ictimai təsərrüfat tipinə məxsus olan dövlət istehsal müəssisələrinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri onunla ölçülür ki, bu müəssisələr istehsal vasitələri üzərində yalnız dövlət mülkiyyəti əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir. Dövlət müəssisələrinin sərəncamında olan istehsal vasitələri, maddi-texniki baza, mal-material ehtiyatları və s. dövlətə məxsus olmaqla ümumxalq sərvəti hesab olunur. İstehsal prosesinin fərqli olmasından asılı olmayaraq bütün dövlət sənaye müəssisələrində istehsal siyasəti. Xərclərin maliyyə siyasəti və bölüşdürülməsi, gəlirlərin daha çox səmərə verəcək sahələrə investisiya olunması siyasəti eyni qaydada həyata keçirilir və eyni məqsəd daşıyır.

Dövlətin mülkiyyətində olan sənaye müəssisələri ilə yanaşı, dövlətlə müştərək fəaliyyət göstərən müəssisələrə də rast gəlmək olur. Dövlətlə müştərək sənaye müəssisəsinin fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş rəhbərliklə təsərrüfat müstəqilliyinin və təşəbbüskarlığın əlaqələndirilməsi əsasında qurulur.[11, səh.199]

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılması və təkmilləşdirilməsi məslələri öz əhəmiyyətlik payı baxımından əsas yeri tutur. Hər bir müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılması isə həmin müəssisə, idarə və təşkilatın ümumi fəaliyyətinin və istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi hesabına əldə oluna bilər. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi dedikdə, idarəetmə, planlaşdırma, proqnozlaşdırma, müəssisədə istehsalın və əməyin düzgün və əhatəli təşkili başa düşülür.

Hər bir müəssisə, idarə və təşkilatın varlığını təsdiq edən və özündə aşağıdakıları əks etdirən pasportu olur:[11,səh.218]

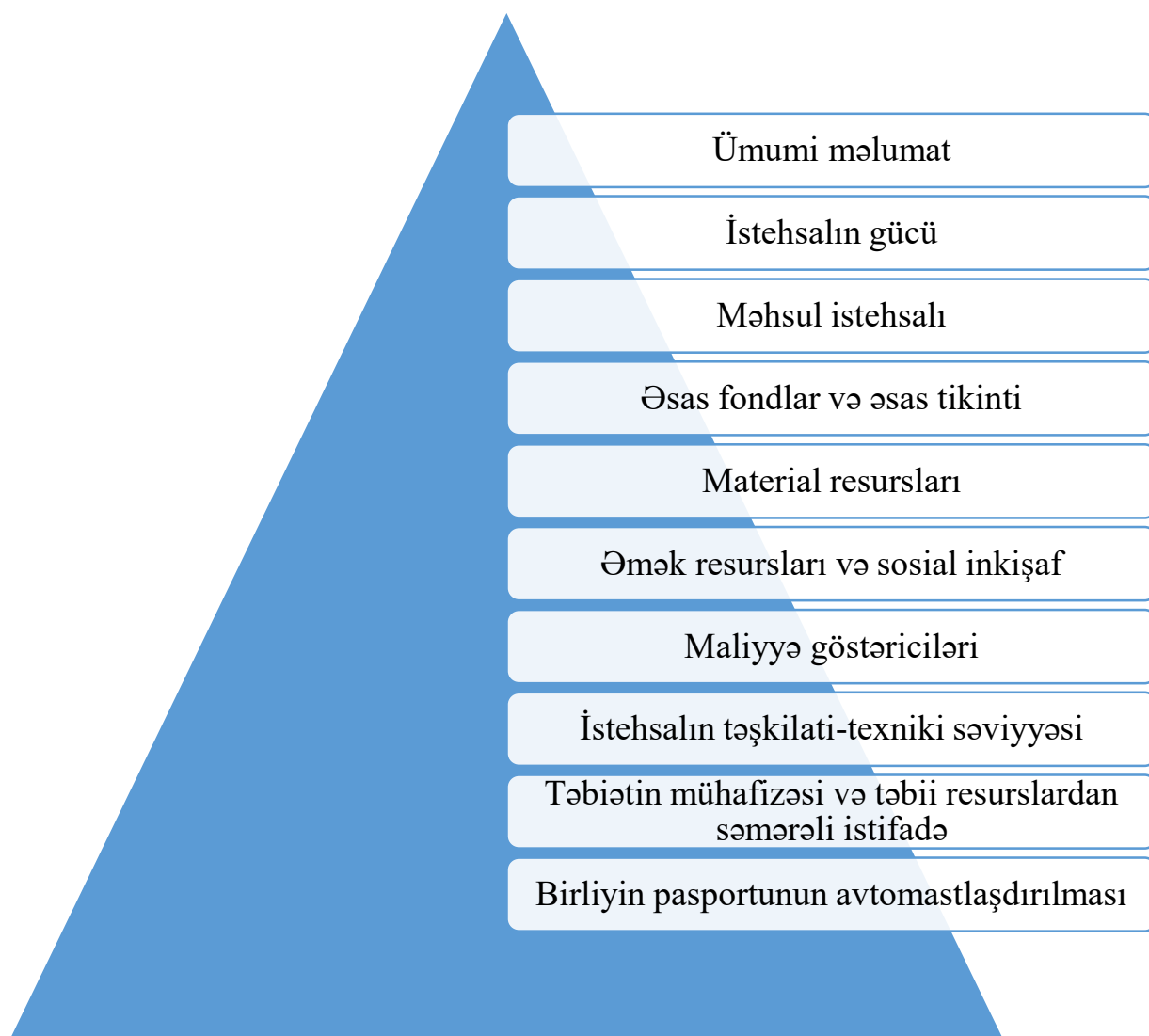
- ✓ Ümumi məlumat;
- ✓ İstehsal gücü;
- ✓ Məhsul istehsalı;

- ✓ Əsas fondlar və əsas tikinti;
- ✓ Material resursları;
- ✓ Əmək resursları və sosial inkişaf;
- ✓ Maliyyə göstəriciləri;
- ✓ İstehsalatın təşkilati-texniki səviyyəsi;
- ✓ Təbiətin mühafizəsi və təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması;
- ✓ Birliyin pasport məlumatlarının işlənməsinin avtomatlaşdırılması.

Müəssisələrin passportunu əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 2.1.

Müəssisənin passportunun əsas göstəriciləri

Mənbə: A.S.İsayev. "İstehsalın təşkilinin əsasları". 2009.

Müəssisə, idarə və təşkilat ləğv edilərsə, yuxarıdakı məlumatları özündə əks etdirən müəssisənin, idarə və təşkilatın pasportu da öz mahiyyətini itirmiş olar və qüvvədən düşmüş hesab olunar.

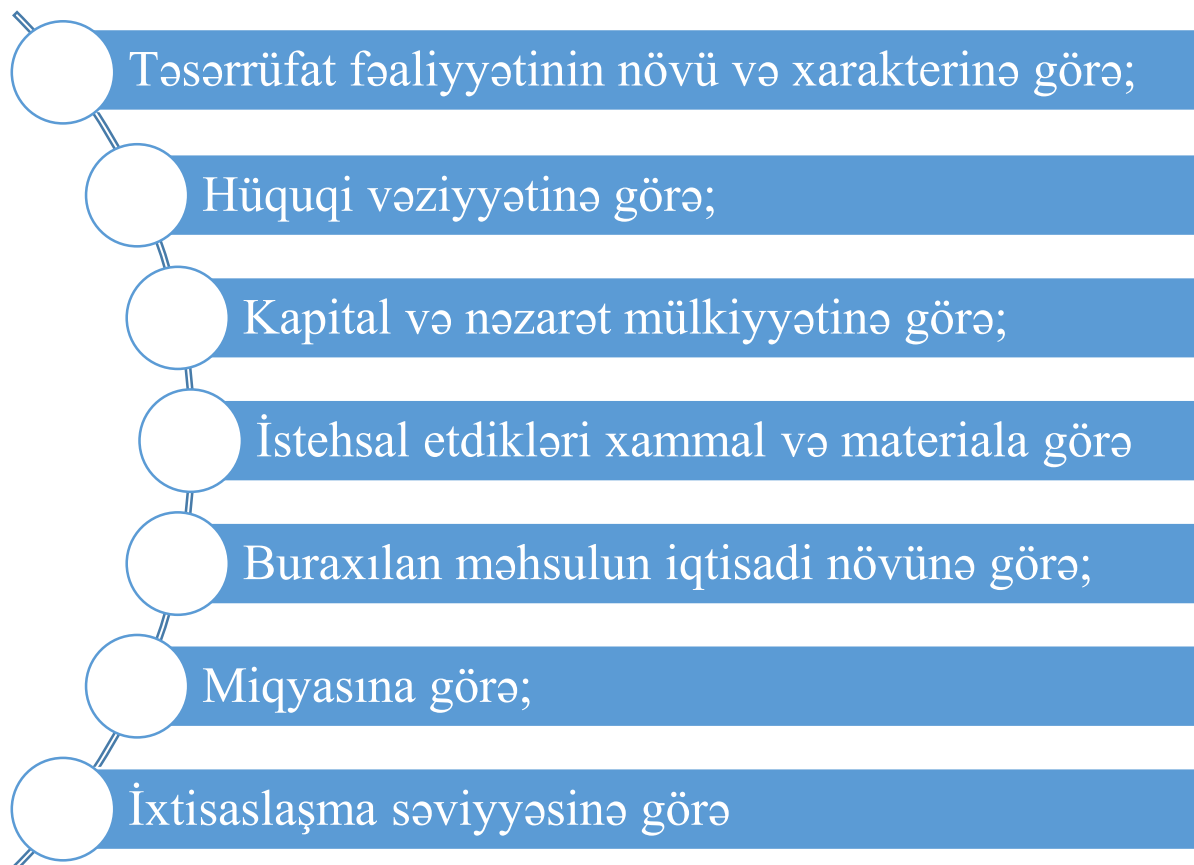
Müəssisələr bir neşə kateqoriyaya üzrə təsnifatlaşdırılır. Sözügedən kateqoriyalara aşağıdakılar aiddir: [6, səh.97]

- ✓ Təsərrüfat fəaliyyətinin növü və xarakterinə görə;
- ✓ Hüquqi vəziyyətinə görə;
- ✓ Kapital və nəzarət mülkiyyətinə görə;
- ✓ Buraxılan məhsulun iqtisadi növünə görə;
- ✓ İstehsal etdikləri xammal və materialın xarakterinə görə;
- ✓ Miqyasına görə.;
- ✓ İxtisaslaşdırılması səviyyəsinə görə.

Müəssisələrin kateqoriyalarını aşağıdakı sxem vasitəsilə də verə bilərik.

Sxem 2.2.

Müəssisələrin təsnifatlaşdırılması

Təsərrüfat fəaliyyətinin növünə və xarakterinə görə müəssisələr sənaye müəssisələrinə, ticarət müəssisələrinə, nəqliyyat və nəqliyyat-ekspeditor müəssisələrinə və sığorta müəssisələrinə bölünür. Sənaye müəssisələri sənayenin müxtəlif sahələrində yaradılır və fəaliyyət göstərir. Sənaye müəssisələri əhalinin və qeyri-əhali qruplarının sənaye məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədilə sənaye məhsulları istehsal edib onları realizə edirlər. ticarət müəssisələri dedikdə, əmtəələrin alqı-satqısı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələr başa düşülür. Nəqliyyat müəssisələri əsasən yüklərin daşınması ilə məşğul olursa, nəqliyyat-ekspeditor müəssisələr məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması xidmətini yerinə yetirən müəssisə formalarıdır. Sığorta müəssisələri dedikdə isə, ayrı-ayrı şəxslərin, əmlakın və ya yüklərin sığortalanmasını həyata keçirən müəssisə idarə və təşkilatlar başa düşülür.

Kapital və nəzarət mülkiyyəti kateqoriyasına əsasən müəssisələr üç qrupa bölünür:

- ✓ Milli müəssisələr;
- ✓ Xarici müəssisələr;
- ✓ Müştərək və ya qarışıq müəssisələr.

Milli müəssisələr dedikdə, ümumxalq mülkiyyətinə məxsus olan müəssisələr başa düşülür. Buna ən yaxşı misal Azərbaycan respublikası Dövlət Neft Şirkətini göstərmək olar. [7, səh. 241]

Xarici müəssisələr dedikdə, xarici sahibkarların kapital qoyuluşları əsasən yaradılmış müəssisələr başa düşülür. Xarici müəssisələrə ən yaxşı nümunələri neft sektoruna investisiya qoymuş xarici sahibkarları misal göstərmək olar. Məsələn, British Petroleum (BP).

Müştərək və ya qarışıq müəssisələr dedikdə isə, iki və ya daha çox ölkənin kapitalı hesabına yaradılmış müəssisələr başa düşülür.

Buraxılan məhsulun iqtisadi təyanatına görə müəssisələr istehsal vasitələri istehsal edən və istehlak vasitələri istehsal edən müəssisələrə bölünürlər. istehsal etdikləri məhsulların xarakterinə görə isə hasiledici və emaledici müəssisələrə bölünürlər.

Hüquqi vəziyyətinə görə isə müəssisələr fərdi müəssisələr və müəssisə birlikləri olmaqla iki qrupa bölünürlər. Fərdi müəssisələr dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin, vətəndaşların və onların ailə üzvlərinin ümumi pay mülkiyyətində olan və ya vətəndaşların və ya onların ailə üzvlərinin başqa şəxslərə məxsus olan müəssisələri satın almaları yolu ilə yaranan müəssisələr başa düşülür və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Müəssisə birlikləri dedikdə isə, təsisçilər tərəfindən Nizamnamələri təsdiq edilən və bu birliyin tərkibinə daxil olan müəssisələrin əlaqələndirilməsi və onların hüquqlarının qorunub saxlanmasını təmin edən, eləcə də ümumi mənafehlərin dövlət və digər orqanlarda qorunmasını təmin edən şirkətlər, konsernlər, holdinqlər başa düşülür. Müəssisə birliyinin müxtəlif formaları vardır. Həmin formalar aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmışdır: [10]

Sxem 2.3.

Mənbə: Ə.M.Cavanşir. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” dərsliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şərikli və ya tam ortaqlıqlı müəssisələr dedikdə, iki və daha çox fiziki və ya hüquqi şəxsin təsisçisi olduqları müəssisələr başa düşülür. Belə müəssisələrdə təsisçilər yerinə yetirdikləri öhdəliyə görə bütün əmlakı ilə məsuliyyət daşıyırlar.

Konsern dedikdə, formal olaraq müstəqil, lakin üzrərlərində maliyyə nəzarəti olan bir neçə müəssisənin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmiş müəssisələr birliyi. Konserndə əsasən sənaye sahələrinin müəssisə, idarə və təşkilatları, ticarət müəssisələri, banklar və ya sığorta təşkilatları, eləcə də nəqliyyat və maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr birləşdirilir.

Dövlət müəssisələri dedikdə, dövlətin mülkiyyətində və dövlət orqanları və onların səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən idarə olunan müəssisə, idarə və təşkilatlar nəzərdə tutulur. Dövlət müəssisələri ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Çünki iri və orta müəssisə, idarə və təşkilatlar dövlətin mülkiyyətindədir. Dövlət müəssisələrinin iki əsas növü var. Onlara aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğundur: [7, səh.265]

- ✓ əmlakı tam həcmdə dövlətin mülkiyyətində olan müəssisə, idarə və təşkilatlar;
- ✓ səhmlərinin nəzarət zərfi dövlət orqanlarına məxsus olan müəssisə, idarə və təşkilatlar.

Korporativ müəssisə dedikdə, 7 fevral 1996-cı il tarixli, №19-IV nömrəli “Kooperasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsasında istehsal, tikinti, elmi-istehsal, ticarət, satınalma və bu qanunla qadağan olunmayan fəaliyyət növü ilə məşğul olan müəssisə, idarə və təşkilatlar nəzərdə tutulur. Kooperativlər bir çox hallarda şəriklik əsasında qurulur və fəaliyyət göstərir. Kooperativ müəssisələr təbəçiliklərində “qız” müəssisələr və onların filialları da mövcud ola bilər. Bununla yanaşı, kooperativ müəssisələr öz maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, daha çox qazanc əldə etmək və elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən tez istifadə etmək məqsədilə qiymətli kağızlar, yeni səhmlər buraxa bilərlər.

Payçı və ya kommondit ortaqlıqlı müəssisələr dedikdə, burada ən azı iki tərəfin olmasını nəzərdə tutan müəssisələr başa düşülür. Tərəflərdən biri payçı,

digəri isə şərik funksiyalarını daşımaqdadır. Şərik və payçılar fiziki, həmçinin də hüquqi şəxs də ola bilər.

Məhmud məsuliyyətli müəssisə, idarə və təşkilatlar dedikdə, bir və ya bir neşə fiziki və ya hüquqi şəxslər rəhbərindən yaradılan və müəssisənin Nizamnamə fondunun təsis müqavilələri ilə paylar şəklində bölünən müəssisə, idarə və təşkilatlar başa düşülür. Məhdud məsuliyyətli müəssisələrdə təsisçilər yalnız öz payları həcmində məsuliyyət daşıyırlar.

Səhmdar cəmiyyəti dedikdə isə, iqtisadi və ya qeyri-iqtisadi təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirtmək məqsədilə Nizamnamə fonduna səhm daxil etmək vasitəsilə fiziki və ya hüquqi şəxslərin könüllü razılığı əsasında bağlanmış sazişlə təsdiqlənən müəssisə, idarə və təşkilatlar başa düşülür. Burada ən vacib xüsusiyyət onunla ölçülür ki, səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün minimum üç fiziki və ya hüquqi şəxsin iştirakı zəruridir. Səhmda cəmiyyətlərində təsisçilərin məsuliyyət səviyyəsinin həcmi müəssisədəki səhmləri ilə ölçülür və yalnız və yalnız bu səhmlərlə məsuliyyət daşıyır.

Miqyasına görə isə müəssisələr iri, orta və kiçik olmaqla üç qrupa bölünürlər. Aparılmış araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, son dövrlərə kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin 65-70 faizini iri müəssisələr təşkil edirdi. Lakin hal-hazırkı dövrü əhatə edən iqtisadi münasibətlər sistemində fəaliyyət göstərən yerli müəssisələrin 55 faizini kiçik və müştərək müəssisələr təşkil etməkdədir.

İxtisaslaşma dərəcəsinə görə müəssisələr ixtisaslaşmış, qarışıq və universal olmaqla üç qrupa bölünür. Təşkilatlar isə formal və qeyri-formal təşkilatlar olmaqla iki qrupa bölünür. Formal təşkilatlar dedikdə, dövlət və ya icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən yaradılan, qeydiyyatdan keçən, özünəməxsus blankı və möhürü olan təşkilatlar başa düşülür. Qeyri-formal təşkilatlar isə adətən formal təşkilatların tərkibində yaradılır, hansısa bir problemin həllini nəzərdə tutan və müvəqqəti olaraq fəaliyyət göstərən təşkilatlar hesab olunurlar. [5. Səh.288]

Təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq, hər bir müəssisə, idarə və təşkilatlar özünəməxsus xərclərini ödəmək məqsədilə mənfəət əldə etməyə səy

göstərirlər. Mənfəətin əldə olunması isə yalnız uğurlu idarəetmə siyasətindən asılıdır. Bu siyasətin əsasında isə yenə xərclərin maliyyə menecmenti dayanır. İstenilən bazar iqtisadi sistemində təsərrüfat formasından asılı olmayaraq, müəssisə, idarə və təşkilatlar xərclərin maliyyə menecmentini dügün apararaq xərclərin azaldılmasını təmin edə bilirlər. Xərcin azalması qazancın və ya mənfəətin artması deməkdir.

İri müəssisələr xərclərin maliyyə menecmentinin təhlilinə kompleks yanaşırlar. Belə ki, istehsal prosesi başlanmamışdan öncə belə bu müəssisələr xərc istiqamətlərini proqnozlaşdırır, hətta adi gözlə görünməyəcək xərc amillərini belə hesablayırlar. Daha sonra isə gəlirin strukturu nəzərdən keçirilir. Gəlir xərci kifayət qədər üstələyərsə, həmin sahənin istehsalını prioritet kimi qəbul edib fəaliyyətə başlayırlar.

Əslində, xərclərin maliyyə menecmenti kifayət qədər çətin və çətin olduğu qədər də əhəmiyyətli prosesdir. Çünki heç də həmişə xərcləri idarə etmək mümkün olmur və gözlənilməz xərclər meydana gələ bilər. Belə xərclərin qarşısını vaxtında almaq və uğurlu maliyyə menecmentini təmin etmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar bu sahədə püxtələşmiş maliyyəçilərdən istifadə edirlər. Lakin maliyyəni bilmək məsələni tam həll etmir. Çünki xərclərin maliyyə menecmenti mühasibatlığın maliyyə bölməsi ilə paralel fəaliyyət göstərsə belə ondan tamamilə fərqlənir. Xərcləri və gəlirləri öncədən duymaq, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində heç də həmişə uğurlu alınmır. Məhz iqtisadi sistemdə də yalnız xərclərin maliyyə menecmentini uğurla quran müəssisə, idarə və təşkilatlar mütəmadi olaraq qazanc əldə edib mənfəətlə işləyə bilər, əldə olunmuş mənfəətin istehsalın digər sahələrinə investisiya olunması nəticəsində mənfəətdən mənfəət götürərək fəaliyyət göstərir, mürəkkəb bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə tab gətirə bilirlər.

2.2. Məhsul istehsalı və satışı xərclərinin strukturunun təhlili və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas maliyyə göstəricilərinin tədqiqi

İstehsal xərcləri əsas iqtisadi kateqoriyaların formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan anlayışdır. İstehsal xərcləri müəssisələrin normal və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin əsasında durur. İstehsal xərclərinin azaldılması, sözsüz ki, xalis mənfəəti artıracaqdır. Bu baxımdan da istehsal xərclərinin strukturunun əhatəli təhlili müəssisənin qarşısında dayanan ən əhəmiyyətli məsələdir. Maliyyənin düzgün idarə edilməsinin başında istehsal xərclərinin azaldılması və düzgün təhlili dayanır.

İstehsal xərci dedikdə, hər hansı bir məhsulun ilk andan son ana kimi istehsalına çəkilmiş bütün xərcləri əhatə edir. Belə ki, materialın qiyməti, istehsalına çəkilmiş xərclər, işçilərin əmək haqqı, daşınma xərcləri və digər təyinatlı xərclər istehsal xərclərinin əsas tərkib hissələrini təşkil edir.

İstehsal xərcləri xarakterinə görə iki qrupa bölünür:

- ✓ sabit xərclər;
- ✓ dəyişən xərclər.

Sabit xərclər dedikdə, müəssisələrdə istehsal prosesində yaranan və dəyişməz qalan xərclərdir. Bu xərclər işçilərin əmək haqqı, mal-materialın saxlanma xərcləri, bina-avadanlıqların saxlanma xərcləri və s. daxildir.

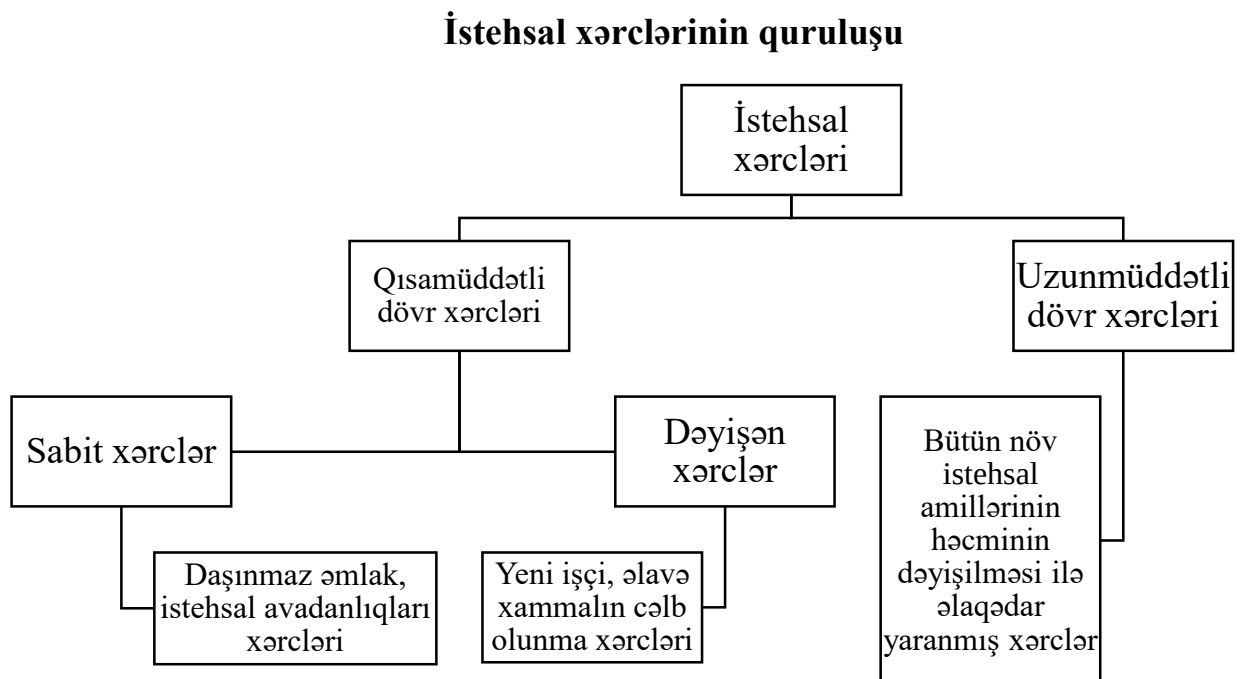
Dəyişən xərclər dedikdə isə, müxtəlif növ məhsul istehsalında yaranan və istehsal olunacaq məhsulun kəmiyyətindən asılı olaraq dəyişkən xarakterə malik olan xərclər başa düşülür. Dəyişən xərclərin əsasını elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində yaranmış xərcləri və eyni növ məhsul istehsalına çəkilən xərclərin artıb-azalması nəticəsində yaranmış fərq xərcləri təşkil edir.

Sabit və dəyişən xərclər mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqli olsa da, əslində bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda mövcud olan xərc növləridir və birinini digərini tamamlaması ilə yaranır. Belə ki, bu xərclər ümumilikdə istehsal xərclərini əmələ gətirir.

İstehsal prosesi özü-özlüyündə uzunmüddətli və qısamüddətli olmaqla iki dövrü əhatə edir. İstehsal prosesinin uzunmüddətli və qısamüddətli olması istehsal xərclərinin də belə kateqoriyalara bölünməsinə şərait yaradır. Qısamüddətli dövr xərclərin heç olmazsa birinin sabit olduğu, digərinin isə dəyişilə biləcəyi dövr kəsiyini əhatə edir. Məhz bu səbəbdən də yuxarıda qeyd olunan sabit xərclər məhz qısamüddətli dövrdə özünü göstərir. Çünki sabit xərclərin əsasında daşınmaz əmlak, istehsal avadanlıqları və digər bu qəbildən olan xərclər təşkil edir. İşçi qüvvəsi və xammal isə dəyişən xərclərin əsasını təşkil edir. Qısa müddət ərzində isə müəssisə, idarə və təşkilatların bina və ya avadanlıq, istehsal vasitələri alması o qədər də asan deyil, bununla yanaşı əhalinin və ya qeyri-əhali qruplarının artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə istehsalın həcmi artırmaq və istehsalı sürətləndirmək məqsədilə yeni işçiləri qəbul edilməsi, istehsala daha çox xammalların daxil edilməsi potensial imkanlardır və dəyişən xərclərin əsasında dayanır. Uzunmüddətli dövr isə müəssisə, idarə və təşkilatların yuxarıda qeyd etdiyimiz və ümumilikdə bütün istehsal amillərinin həcmi dəyişdiyi vaxt kəsiyidir.

Aşağıdakı sxemdə istehsal xərclərinin quruluşu əks olunmuşdur: [35]

Sxem 2.4.

Mənbə: www.wikipedia.org saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

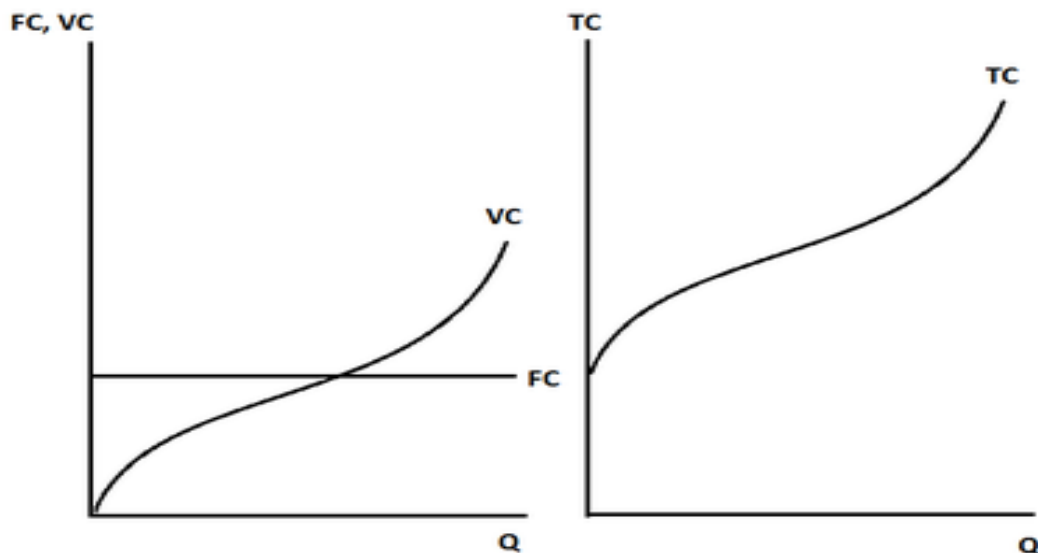
Qısamüddətli dövrdə məcmu xərc dedikdə, sabit və dəyişən xərclərin cəmi başa düşülür. Sabit xərclər həmişə sabitdir və heç bir amilin təsirinə məruz qalmayaraq dəyişilməzdirlər. Yəni ki, istehsalın artıb azalması sabit xərcə təsir etmir və onu artırıb azaltmır.

İstehsalın həcmindən asılı olan xərclərə isə dəyişən xərclər deyilir. İstehsalın həcmnin artması dəyişən xərcləri artırır və əksinə, istehsalın həcmnin azalması dəyişən xərcləri də azaldır. Bu tip xərclərin bazis nöqtəsində işçilərin əmək haqqı xərcləri və xammal dayanır.

İstehsal dövrlərinin uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərə bölünməsi nisbi anlayışdır. Hər bir xərc dövrü tədqiq edilən dövrün böyüklüyündən asılı olaraq sabit və ya dəyişən ola bilər. Sabit və dəyişən xərcləri aşağıdakı qrafiklə daha sadə anlamaq olar: [14, səh.273-274]

Qrafik 2.1.

Sabit və dəyişən xərclər

Mənbə: N.Qriri Mənkəyü. "Ekonomiksin əsasları". Bakı-2010

Qrafikdən də aydın olur ki, burada FC sabit xərclərdir. Çünki FC əyrisi istehsalın həcmnin artıb azalmasından asılı olmayaraq sabit dayanmışdır. VC isə

dəyişən xərcləri göstərir. Çünki istehsal xərclərinin artması nəticəsində VC əyrisi də artan xətt üzrə inkişaf edir. Qrafikdə TC məcmu xərclər əyrisini göstərir. Məcmu xərclər əyrisi də dəyişən xərclər əyrisi formasındadır. Sadəcə olaraq yeganə fərq ondadır ki, məcmu xərclər əyrisi olan TC koordinat başlanğıcından deyil, sabit xərclərin səviyyəsindən artan istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Burada ən əsas məqam odur ki, dəyişən xərclər olmazsa məcmu xərclər sabit xərclərə bərabər olacaqdır. Çünki istehsal dayansa belə sabit xərclər həmişə mövcuddur.

Orta xərclər məcmu, sabit və dəyişən xərclər üçün hesablanır. Orta xərclər dedikdə, hər bir vahid məhsul istehsalına düşən xərclər başa düşülür. İstehsal olunmuş bir vahid məhsula düşən orta xərci hesablamaq üçün məcmu xərcləri istehsalın həcminə bölmək lazımdır: [14, səh.277]

$$ATC=TC/Q$$

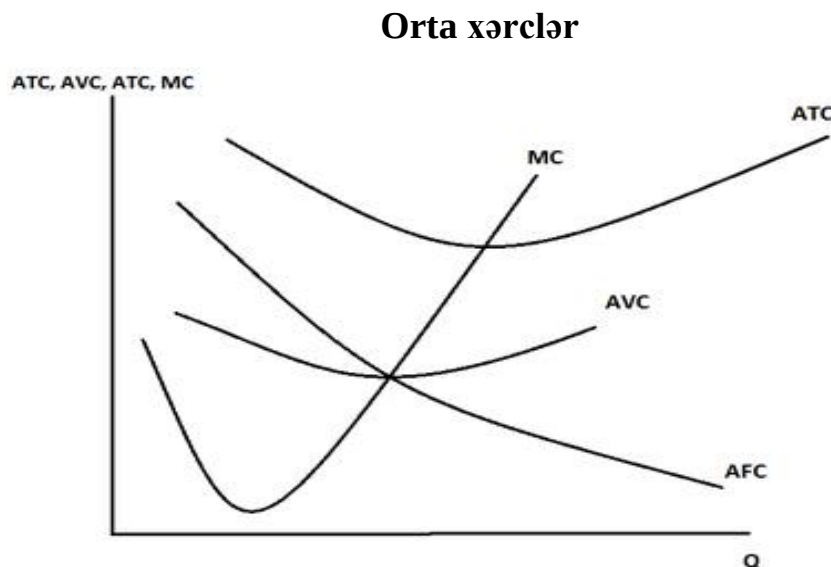
Burada, ATC-orta xərclər;

TC-məcmu xərclər;

Q- istehsalın həcmidir.

Orta xərclər aşağıdakı qrafiklə verilmişdir.[14, səh.278]

Qrafik 2.2.

Mənbə: N.Qriqori Mənkyyu. "Ekonomiksin əsasları". Bakı-2010

İstehsal prosesində istifadə olunan xərc anlayışlarından biri də marjinal xərclərdir. Marjinal xərclər dəyişən xərclərin bir növünə aiddir. Belə ki, marjinal xərclər bir vahid istehsalın artması nəticəsində yaranan xərci əhatə edir. Marjinal

xərçi hesablamaq üçün məcmu xərclərdəki dəyişməni istehsal xərclərindəki dəyişməyə bölmək lazımdır:

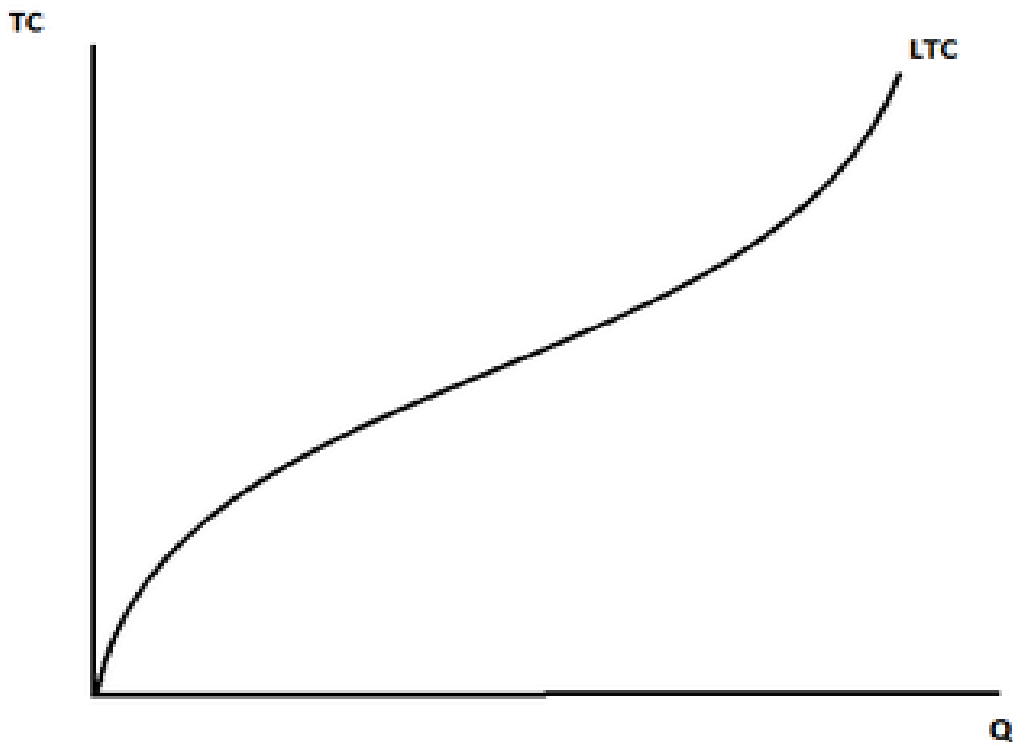
$$MC = \Delta TC / \Delta Q$$

Burada, MC-marjinal xərc, ΔTC - məcmu xərclərdəki dəyişmələr, ΔQ - istehsal xərclərindəki dəyişmələrdir.

Uzunmüddətli xərclərin qısamüddətli xərclərdən fərqləndirən ən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, uzunmüddətli dövrdə sabit xərclər olmur. Uzunmüddətli dövrlərdə sabit xərclər olmadığından uzunmüddətli dövrdə məcmu xərclər əyrisi koordinat başlanğıcından başlayır və yüksələn xəttlə inkişaf edir. Uzunmüddətli dövr xərcləri aşağıdakı qrafikdə təsvir olunmuşdur: [14, səh. 273]

Qrafik 2.3.

Uzunmüddətli dövr xərcləri

Mənbə: N.Qriqori Mənkəy. "Ekonomiksin əsasları". Bakı-2010

Bu qrafikdən də göründüyü kimi burada, LTC- uzunmüddətli dövr xərclərini əks etdirir və yüksələn xəttə doğru inkişaf edir.

Məhsul istehsalı prosesində ortaya çıxan iki anlayışı fərqləndirək. Məsrəf və xərc anlayışları arasındakı fərqlərin izahını verək.

Xərc dedikdə, məhsul, iş və xidmətlərin istehsalı prosesində onların istehsalına cəkilmiş xərclərin pul formasında ifadəsi başa düşülür.

Məsrəf dedikdə isə, müəssisənin resurslarının azalması və borc öhdəliklərinin artması başa düşülür.

Məhsul istehsalında qarşıya çıxan əsas anlayışlardan biri də istehsal olunmuş məhsulun maya dəyəri anlayışıdır. Məhsulun, işin və xidmətin maya dəyəri dedikdə, onun istehsalına cəkilmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Bu xərclərin əsasında isə istehsal prosesində istifadə olunan təbii resursların, xammal və materialın, yanacaq, enerjinin, əsas fondların, işçilərin əmək haqqlarının, əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilmiş dəyərini, habelə onların istehsalına və satışına cəkilmiş xərcləri özündə əks etdirir.

Məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərinin əsasını təşkil edən xərclərə onların iqtisadi təyinatına görə aşağıdakıları daxil etmək olar:[36]

- ✓ xammal, materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi və digər təbii ehtiyatlar;
- ✓ işçi heyətinin əməyindən istifadə olunması ilə onlara ödənilən əmək haqqı, mükafat və digər ödəmələr;
- ✓ sosial fondlara, kadr hazırlığına və s. ayrılan pul vəsaiti;
- ✓ əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və digər əmək alətlərinin istifadə olunması ilə onların dəyərinə köhnəlmə (amortizasiya) hesablanır və həmin məbləğ daxil edilir;
- ✓ sair xərclər.

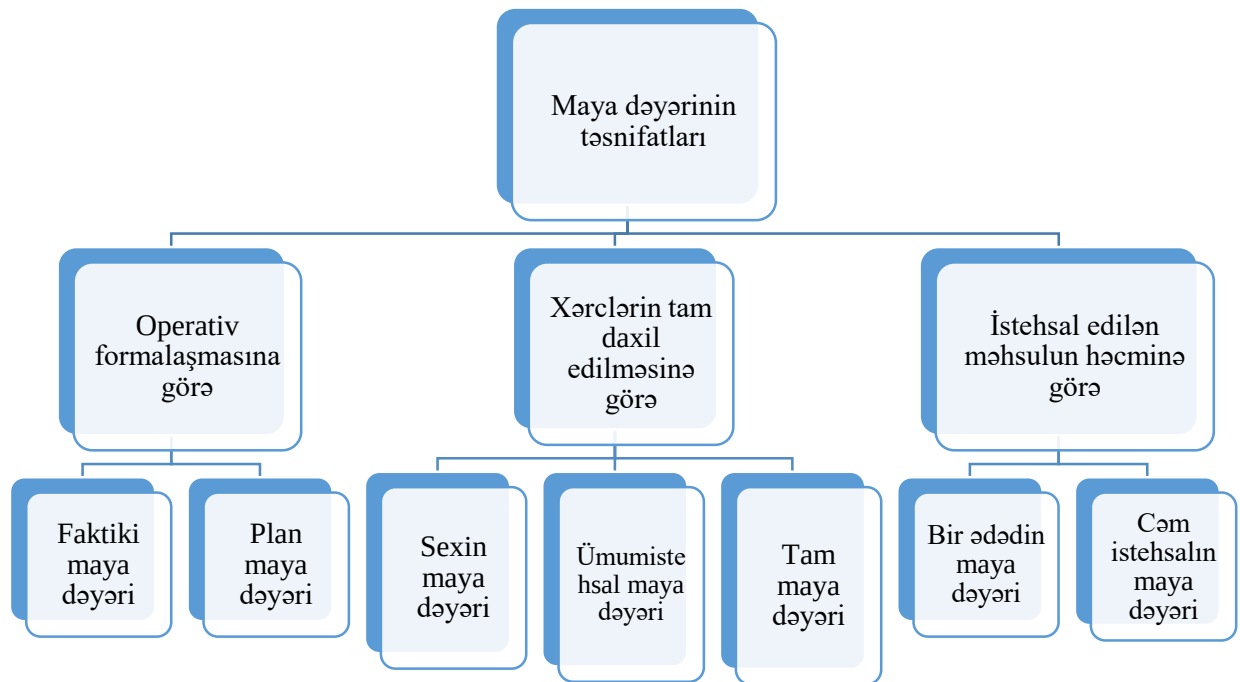
Məhsulun, işin və xidmətin maya dəyəri bir neçə təsnifat əsasında müxtəlif növlərə bölünür. Həmin təsnifatlara aşağıdakılar aiddir:[36]

- ✓ operativ formalaşmasına görə;
- ✓ xərclərin tam daxil edilməsinə görə;
- ✓ İstehsal edilən məhsulun həcminə görə.

Bu təsnifatlar əsasında isə məhsulun, işin və xidmətlərin bir neçə növü vardır. Məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərinin təsnifatları və sözügüdən təsnifatlar üzrə maya dəyərinin növləri aşağıdakı sxem vasitəsilə göstərilmişdir: [36]

Sxem 2.5.

Məhsulun maya dəyərinin təsnifatı

Mənbə: www.mühasib.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Müəssisələrdə məhsulun istehsalı prosesində yaranmış xərclər yalnız istehsal xərcləri ilə ölçülmür. İstehsal xərcləri ilə yanaşı məhsulun satışı ilə əlaqədar da xərclər yaranır ki, belə xərclərə ictimai iaşə xərcləri, tədavül xərclərini aid etmək olar.

Tədavül xərci dedikdə, təchizat, satış, ticarət, digər vasitəçi və başqa bu tipli müəssisələrdə əmələ gələn malların daşınması, əməyin ödənişi, binaların, qurğuların, tikililərin və inventarın saxlanması ilə bağlı xərcləri əhatə edləyən

ümumi xərclər başa düşülür. Məhsul istehsal olunduğu dövrdən sonra istehsalçı və istehlakçı arasında yaranmış münasibətlər əsasında formalaşan xərclər məhz tədavül xərcləridir.

Müəssisələrdə məhsul istehsalı prosesi ərzində istehlakçılar ilə istehsalçılar arasında məhsulların mübadilə edilməsi zamanı yaranan və məhsulun tədavül formasında əlaqəni təmin etmək məqsədilə sərf olunan ictimai əmək məsrəflərinin pul formasında ifadəsinə ictimai iaşə xərcləri deyilir. Deməli onda, məhsul istehsal olunduqdan sonra həmin məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması üçün sərf olunan məsrəflərin hamısı birlikdə iaşə xərclərini təşkil edir və iaşə xərcləri həmin məsrəflərin yalnız və yalnız pul formasında ifadə olunmasına əsaslanır.

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində müəssisələrdə ən əsas məsələlərdən biri istehsal prosesində xərclərin səviyyəsini mümkün olduğu qədər aşağı salmaqdır. Bu xərclərin səviyyəsinin azaldılması məqsədilə müəssisələr ehtiyat mənbələrindən istifadə edir. Müəssisələrdə sözügedən ehtiyat mənbələrinin əsas istiqamətlərini aşağıdakılar təşkil edir: [26, səh.428]

✓ Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə aid edilən məhsulların istehsalının yüksələn xətt üzrə artması nəticəsində əhalinin və qeyri-əhali qruplarının mallara olan tələbatlarının keyfiyyət və çeşidinin yüksəldilməsi nəticəsində mal dövriyyəsinin artırılması;

✓ Sənaye tipli müəssisələrin yanacaq, xammal və istehlak rayonlarına yaxınlaşdırılması, eləcə də iri şəhər və sənaye mərkəzlərinin ətraflarında kənd təsərrüfatı sahələrinin yaradılması;

✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində istehsal və mal tədavülü sahələrində əmək məhsuldarlığının artırılması;

✓ İstehsala, ticarətə və qeyri-istehsal sahələrinə xidmət edən nəqliyyat və digər xalq təsərrüfatı sferalarında mövcud olan tarif və stavka dərəcələrinin yumşaldılması;

✓ Təsərrüfat sahələrinə inzibati rəhbərliyin forma, metod və üsullarının təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat hesabının möhkəmləndirilməsi, qənaət rejiminə riayət edilməsinin təmin olunması və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə müəssisələrdə ictimai iaşə xərclərinin qarşısında bir neçə vəzifə dayanır. Həmin vəzifələrə isə aşağıdakıları aid etmək olar: [23, səh. 388]

- ✓ Cari hesabat dövrü ərzində müəssisə, idarə və təşkilatlarda tədavül xərclərinin smetasında neçə növ əməl olunmasının öyrənilməsi;
- ✓ Tədavül-iaşə xərclərinin, eləcə də onun ayrı-ayrı xərc elementlərinin mövcud olan ümumi səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin müəyyən edilməsi, habelə bu amillərin təsiretmə səviyyəsinin əhatəli tədqiq olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatlarda əhəmiyyətli keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi ilə yanaşı mal tədavülü prosesində iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə mövcud ehtiyat mənbələrini müəyyənləşdirmək;
- ✓ Qeyri-məhsuldar və səmərəsiz xərcləri, eləcə də faydasız itkilərin tərkibini müəyyən etmək və gələcəkdə onların aradan tamamilə qaldırılması məqsədilə tədbirlər işləyib hazırlamaq və həyata keçirtmək.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əldə olunan qənaət budur ki, hər bir müəssisə, idarə və təşkilatlarda ümumi istehsal prosesi ərzində yaranan xərclər iki dövrü əhatə edir. Həmin dövrlər aşağıdakıları əhatə edir:

- ✓ Sırf istehsal prosesində əmələ gələn istehsal xərcləri (sabit və dəyişən xərclər və s.)
- ✓ İstehsaldan sonra istehlak mərhələsində əmələ gələn xərclər (satış, tədavül və tədavül-iaşə xərcləri)

Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə menecmenti siyasəti sahəsində qarşıya qoyduqları ən əsas məsələ sırf bu iki dövr ərzində, yəni həm istehsal prosesi ərzində, həm də istehsaldan sonrakı istehlak dövrü ərzində yaranmış xərcləri düzgün təhlili, əsas xərc istiqamətlərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi,

əhatəli və düzgün proqnozlaşdırılması və bu proqnozlaşma əsasında əhatəli planlaşdırmanın təmin olunmasıdır. Məhz əsas xərc istiqamətlərinin müəyyən olunması müəssisə, idarə və təşkilatların belə xərclərə qarşı hazır olmalarına və çevik reaksiya göstərə bilmə qabiliyyətlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Heç şübhəsiz ki, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində yalnız və yalnız gözlənilməyən xərclərə çevik reaksiya göstərə bilmə qabiliyyəti olan müəssisə, idarə və təşkilatlar bazarda asanlıqla rəqabət apara bilir və hətta, həmin rəqabət prosesini idarə edərək bu rəqabətdə qalib gələ, bazarlarda öz mövcud mövqələrini qoruyub saxlayaraq yeni mövqələr qazanmağa nail olurlar. Bunun həyata keçməsinin əsasında isə dediyimiz kimi, xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili və bu sahədə həyata keçirilməli olan tədbirlərə nəzarət mexanizminin formalaşdırılması dayanır.

2.3. Xərclərin maliyyə menecmentində maliyyə nəzarətinin rolunun qiymətləndirilməsi

Maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.

Maliyyənin ən vacib və böyük əhəmiyyət kəsb edən funksiyası kimi bölgü funksiyasını qəbul etdiyimiz bir anda, demək ki, bölgüyə nəzarət də olmalıdır.

Hara? Nə qədər? Nə üçün? Bu suallara cavab vermək üçün maliyyənin bölgü funksiyası ilə yanaşı bölüşdürülmüş maliyyə resurslarının hara, nə qədər və nə səbəbə bölüşdürüldüyünü aydınlaşdırmaq lazımdır. Çünki bölgü kortəbii və özbaşına həyata keçirilə bilməz və ciddi nəzarət mexanizmini təmin edən anlayışdır. Maliyyə nəzarətinin əsas məzmunu və istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir. Maliyyə nəzarəti sferasına pul, istehsal, bölgü, mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir.

Maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri bunlardır:

- ✓ İqtisadi qanunların tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Milli gəlirin və ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və təkrar bölgüsü;
- ✓ Büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarətinin təmin edilməsi;
- ✓ Vergi nəzarətinin təmin edilməsi.

Nəzarət mexanizmi nəzarət funksiyasını həyata keçirən fəaliyyətlərdən ibarətdir. Həmin fəaliyyətlərə isə aşağıdakılar aiddir: [27, səh. 441]

- ✓ Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Nəzarət metodu və vasitəsinin seçilməsi;
- ✓ Nəzarət subyektinin səlahiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
- ✓ Nəzarət prosesinin reallaşdırılması;
- ✓ Nəzarətin nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsinin təmin olunması.

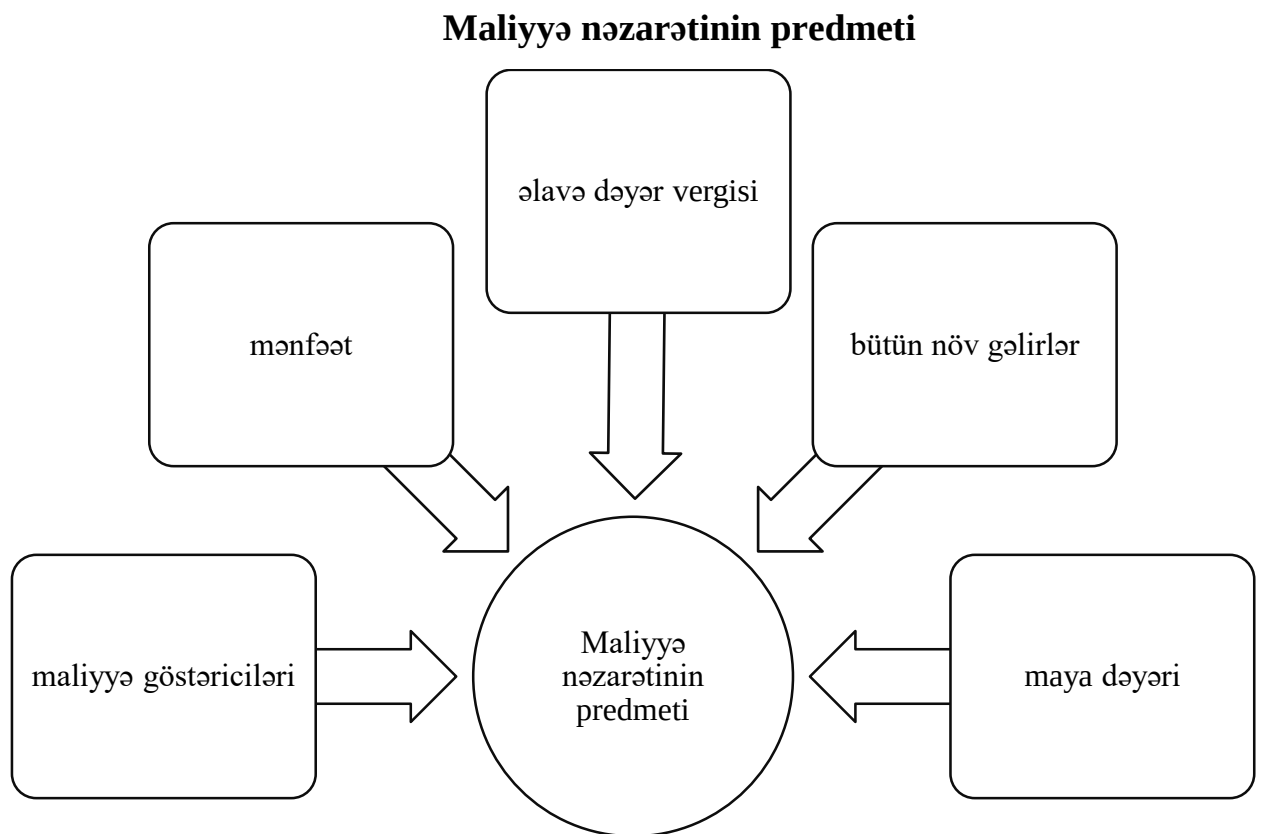
Aydındır ki, maliyyə nəzarəti pul fondlarının yaranması, maliyyə axınlarının idarə olunması, gəlir və xərc istiqamətlərinin müəyyən olunması sahəsində müəssisə, idarə və təşkilatların bu sahə üzrə prioritet hesab etdikləri fəaliyyətlərini tənzimləyən nəzarət mexanizmidir. Eyni zamanda da maliyyə nəzarəti istehsal fondlarından səmərəli istifadəni, istehsalın qiymət strukturunu tənzimləyən əsas mexanizmdir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada

maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır. Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyəsidir. İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir.[37]

Maliyyə nəzarətinin predmeti aşağıdakı sxemdə ətraflı təsvir olunmuşdur: [12, səh.17]

Sxem 2.6.

Mənbə: “Maliyyə nəzarəti və audit”. mühazirə materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Maliyyə nəzarətinin obyektı dedikdə isə, təsərrüfat subyektlərinin, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesinin nəticəsi olaraq yaranan pul münasibətləri və onların bölgüsü prosesi başa düşülür. Maliyyə nəzarətinin əsasında dayanan maliyyə yoxlaması dəyər

göstəriciləri əsasında yoxlanılır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin iki əsas aspekti əhəmiyyət daşıyır. Həmin aspektlərə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Maliyyə resurslarının və maddi dəyərli olanların qorunmasının, hesabat və qeydiyyat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması və dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsi mexanizmi
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın daimiliyinin və ya fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkara çıxarılması ilə əlaqədar nəzarət mexanizminin formalaşması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti bir neçə elementdən təşkil olunmuşdur. Həmin elementlərin əsasları aşağıdakılardır:[37]

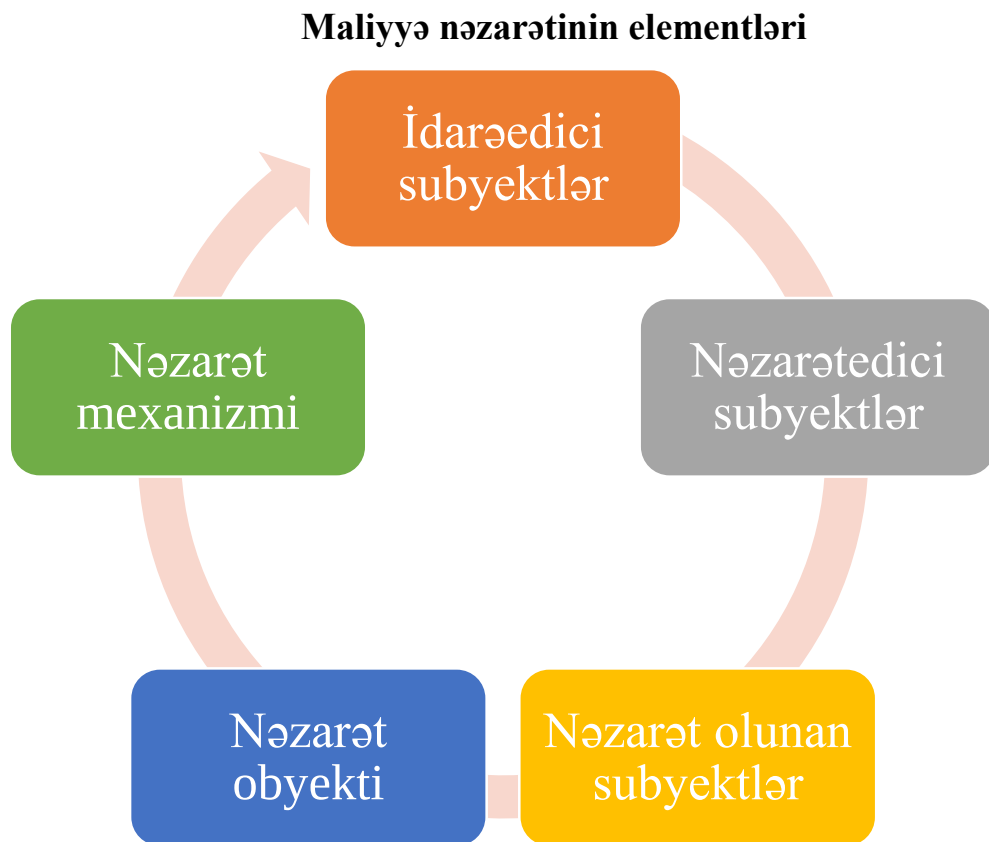
- ✓ Maliyyə nəzarətini həyata keçirən nəzarət subyekti;
- ✓ Maliyyə nəzarəti subyektinin yoxladığı nəzarət obyekt;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin yoxlamalı olduğu nəzarət predmeti;
- ✓ Nəzarət prinsipi;
- ✓ Nəzarət metodu və ya metodikası;
- ✓ Nəzarət texnikası və texnologiyası;
- ✓ Maliyyə nəzarəti nəticəsində nəzarət subyektinin qəbul etmiş olduğu qərarlar;
- ✓ Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə idarə və təşkilatlarda isə maliyyə nəzarətinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ İdarəedici subyektlər;
- ✓ Nəzarətedici subyektlər;
- ✓ Nəzarət olunan subyektlər;
- ✓ Nəzarət obyekt;
- ✓ Nəzarət mexanizmi.

Maliyyə nəzarətinin əsas elementləri aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli verilmişdir.

Sxem 2.7.

Mənbə: Maliyyə nəzarəti.

https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99_n%C9%99zar%C9%99ti

İdarədən subyektlər iki əlamətə görə təsnifatlaşdırılır. Həmin əlamətlər bunlardır:

- ✓ iştirak dərəcəsinə görə
- ✓ tərkibinə görə.

İştirak dərəcəsinə görə idarədən subyektlər bilavasitə, yəni birbaşa idarədən subyektərə və təmsilçi vasitəsilə idarədən subyektlərə bölünür. Tərkibinə görə isə idarədən subyektlər vahid rəhbərlik, yəni təkbaşına rəhbərlik edən idarədən subyektlərə və kollegial idarədən subyektlərə bölünür.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlər isə aşağıdakı qruplara əsasən təsnifləşdirilir: [12, səh.30]

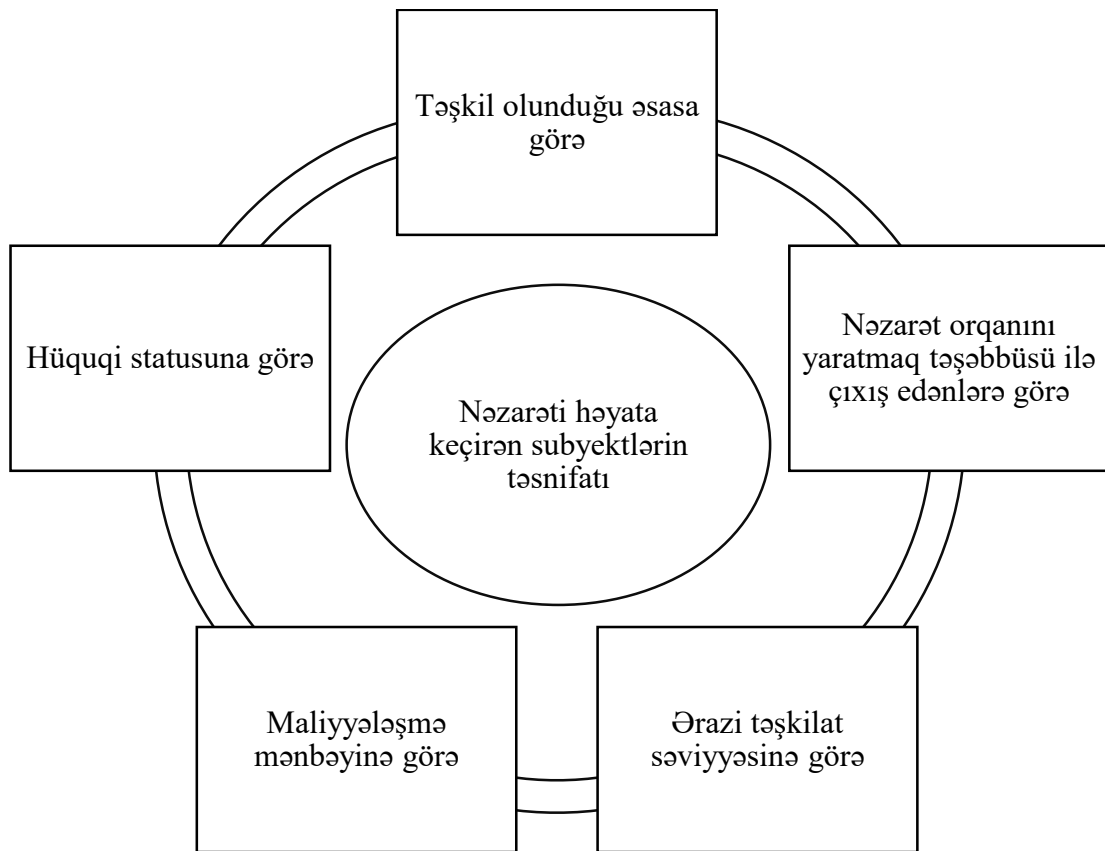
- ✓ Təşkil olunduğu əsasa görə;

- ✓ Hüquqi statusuna görə;
- ✓ Nəzarət orqanını yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edənlərə görə;
- ✓ Maliyyələşmə mənbəyinə görə;
- ✓ Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə təsnifatlaşdırılan nəzarəti həyata keçirən subyektləri aşağıdakı sxemlə göstərə bilərik: [12, səh.30]

Sxem 2.8.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatı

Mənbə: “Maliyyə nəzarəti və audit”. müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Təşkil olunduğu əsasa görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərə aşağıdakılar aiddir: [12, səh.31]

- ✓ Dövlətin Konstitusiyası əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Buna əyani misal olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasını göstərmək olar.

- ✓ Qanunvericilik aktları və qanun əsasında yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə Vergilər Nazirliyini, Maliyyə Nazirliyini, sığorta nəzarəti, xəzinədarlıq agentliyini və digərlərini daxil etmək olar;
- ✓ “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı” haqqında Azərbaycan respublikasının Qanununa əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər.
- ✓ Daxili sərəncam sənədlərinə əsasən yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura isə, daxili audit söbəsi, müəssisə, idarə və təşkilatların təftiş şöbələri və s. aiddir.

Nəzarət orqanını yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edənlərə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərin təsnifatına aşağıdakılar aid edilir: [12, səh.32]

- ✓ Normativ hüquqi aktın tələbinə əsasən təşkil olunan nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bura əsasən, kommersiya banklarının daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətlərinin təftiş komissiyalarını daxil etmək olar;
- ✓ İdarədən subyektin özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu tipli subyektlərə müəssisə, idarə və təşkilat rəhbərinin göstərişinə əsasən yaradılmış daxili nəzarət bölmələri və səhmdar cəmiyyətinin daxili təftiş bölmələrini misal göstərmək olar;
- ✓ Öz təşəbbüsü ilə yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində rəsmi qeydiyyatdan keçmiş auditor şirkətləri çıxış edir.

Ərazi təşkilat səviyyəsinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlərə isə beynəlxalq, dövlət, regional və ayrıca olaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərində və qurumlarda yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlərə bölünür.

Maliyyələşmə mənbəyinə görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir; [12, səh.34]

- ✓ Bütçə hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Əsasən belə subyektlərə dövlət və yerli nəzarət orqanlarını misal göstərmək olar.
- ✓ Sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə, idarə və təşkilatların müraciətləri əsasında audit şirkətləri tərəfindən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür.
- ✓ Təsisçi hesabına yaradılmış nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Burada isə nəzarəti həyata keçirən subyekt qismində təsisçi tərəfindən seçilmiş və müəyyən edilmiş daxili audit xidməti çıxış edir.
- ✓ Müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşən nəzarəti həyata keçirən subyektlər. Bu subyektlərə isə ictimai nəzarət orqanlarının daxil etmək olar.

Hüquqi statusuna görə nəzarəti həyata keçirən subyektlər dövlət və bələdiyyə, kommersiya və ya auditor, təsərrüfat daxili və ictimai olmaqla dörd əsas təsnifat üzrə qruplara ayrılır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasının əsas məqsədi xərclərin və gəlirlərin balansının tənzimlənməsini təmin etmək, istehsal üzrə əsas xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, istehsaldan əldə olunmuş mənfəəti digər istehsal sahələrinə investisiya olunmasını təmin etmək, pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti bu məqsədlərə çatmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələri icra edir:[12, səh. 196]

- ✓ Maliyyə resurslarına olan tələbatlar və resursların formalaşması arasındakı tarazlığın təmin edilməsi;
- ✓ Maliyyə öhdəliklərinin dövlət büdcəsi qarşısında tam həcmdə və vaxtında təmin edilməsi;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməsinə, uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək;

- ✓ Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunmasına nəzarətin təmin olunması;
- ✓ Müəssisə, idarə və təşkilatların xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək aktivliyə nail olunmasının təmin olunması.

Beləliklə, dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəldik ki, maliyyə nəzarəti dedikdə, iqtisadi münasibətlər sistemində müxtəlif təsərrüfat formalarında, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, hazırlanması, habelə maliyyənin düzgün təşkilinin özünəməxsus forma və metodlarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Maliyyə nəzarəti əsasən, iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəricilərindəki tarazlığın pozulması, eləcə də makro və mikro iqtisadi tənzimlənmə prosesində uyğunsuzluqları aşkara çıxartmaq üçün istifadə olunan nəzarət mexanizmidir. Maliyyə nəzarəti sahəsinə müəssisə, idarə təşkilatlarda pulun idarə olunması, xərclər və xərc istiqamətləri, mənfəət və mənfəət istiqamətləri üzərində nəzarət daxildir. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, əsas gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, xərc istiqamətlərinin əhatəli və detallı təhlilinin aparılması daxildir.

Maliyyə nəzarətinin əsas predmetini həm dar mənada, həm də geniş mənada xarakterizə edən iki əsas məsələ təşkil edir. Geniş mənada maliyyə nəzarətinin predmeti dedikdə, təkrar istehsalın bütün mərhələlərini, eləcə də idarəetmə səviyyələrini özündə əks etdirən nəzarət mexanizmi başa düşülür. Dar mənada maliyyə nəzarətinin predmetinin əsasında isə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsini həyata keçirən nəzarət mexanizmi dayanır. Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyəsidir. İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir.

Beləliklə təhlil nəticəsində məlum olur ki, müəssisələrdə xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün həyata keçirilməsi üçün lazimi zəruri addımlardan biri də

maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsidir. Belə ki. Maliyyə nəzarətinin düzgün və səmərəli həyata keçirilməsi hər şeydən öncə xərclərin düzgün idarə edilməsini sürətləndirən ən əsas amildir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, xərclərin maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi sahəsində maliyyə nəzarəti öz fəaliyyətini bir neçə elementi, o cümlədən də idarəedici subyektlər, nəzarətedici subyektlər, nəzarət olunan subyektlər, eləcə də nəzarət obyektı və nəzarət mexanizmi elementləri vasitəsilə həyata keçirir.

FƏSİL III. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İSTEHSAL SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ SİSTEMİNDƏ XƏRCLƏRİN MALİYYƏ MENECMENTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin idarə edilməsinin perspektiv istiqamətləri

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlar öz inkişaf strategiyası və taktikasını müstəqil olaraq müəyyənləşdirir, ən əsası isə özünü maliyyələşdirməni birinci dərəcəli vəzifə kimi qarşıya qoyur. Müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti, başqa sözlə desək, pul axınları daim baş verir. Əhəmiyyətli kapital qoyuluşu ilə şərtlənən texnoloji təkmilləşdirmələr, inflyasiya, faiz dərəcəsinin dəyişməsi, vergi sistemində aparılan islahatlar müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinə təsir göstərir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat böyük informasiya dəyəri daşıyır. Bu informasiyadan maliyyə menecerləri və investorlar yetərincə faydalanırlar, sahibkarlar isə əlavə aktivlərin formalaşdırılması, borcların ödənilməsi və yeni investisiya qoyuluşu ilə bağlı məsələlərin həllində istifadə edirlər.

Dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində tam təsərrüfat hesablı və ya maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə olaraq müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərliyinin idarəetmə qərarlarından asılı olan prosesdir. Mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində istərə tam təsərrüfat formasında, istərsə də maliyyə müstəqilliyi olan müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilmə prosesi xeyli mürəkkəbləşir.

Müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsinin ən əsas funksiyası tənzimətmə və nəzarətdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması bilavasitə olaraq rəhbər şəxslərin qəbul etdikləri qərarlardan və onların informasiya ilə təmin olunma səviyyəsindən asılıdır. Burada informasiya ilə təmin olunma səviyyəsi dedikdə, cari və gələcək dövrdə müəssisə,

idarə və təşkilatın mövcud maliyyə vəziyyətinin təhlil olunması ilə əlaqədar yaranmış informasiya başa düşülür. [24,səh. 312]

Fəaliyyət növlərinin, satış bazarının və sərbəst qiymətin əmələ gəlməsinin nəticəsində müəssisə, idarə və təşkilatlarda bu sahələrə nəzarət edən departamentlərin qarşısında dayanan vəzifələri artırmış olur.

Menecerlərə və rəhbərlərə zəruri informasiyalar lazım olur ki, yuxarıda göstərdiyimiz həmin informasiya bazası əsasında düzgün idarəetmə qərarları çıxara bilsinlər. bu qərarların böyük bir qismi satışın həcmi, məhsulların qiyməti, bazarda həmin məhsula olan tələb-təklifin ölçülməsi, istehsal olunmuş məhsulun bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin ölçülməsi haqqında olur. Məhz bu nəzarəti həyata keçirtmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar müvafiq struktur orqanlarını yaradırlar. Xərclərin maliyyə nəzarəti və idarəedilməsi də sırf bu məqsədə xidmət edən və müəssisə rəhbərinin göstərişlərinə müvafiq olaraq yaradılanÇ müəssislərdə maliyyə və pul axınlarının hərəkətinə nəzarəti həyata keçirən, xərclərin strukturunu və formalaşma mənbəyini təhlil edən, xərclərin gəlir gətirmə baxımından analizini həyata keçirən, cari və gələcək dövrlərdə mənfəət səviyyəsini ölçən və bu funksiyalarla bağlı bütün informasiyanı rəhbər şəxslərə ötürməli olan nəzarət orqanıdır.

Müəssisə, idarə və təşkilatların informasiya bazasının əsası kimi maliyyə uçotu bütün səviyyələrdə operativ informasiya ilə təmin edənləri qane etmir və mürəkkəb və müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün tam və dolğun informasiyalar yaratmır. Belə mövcud şəraitdə mühasibat uçotunun və maliyyə sisteminin müstəqil sahəsi kimi idarəetmə uçotu yaradılır.

İdarəetmə uçotunun ən əhəmiyyətli vəzifəsi istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə optimal idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi üçün lazımi zəruri informasiyaları hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun son nəticəsində isə idarəetmənin özünü belə optimallaşdırmaq mümkün olur.

İdarəetmə uçotu həyata keçirilərkən iki əsas istiqamət daha dərinlən öyrənilir. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir: [16, səh.387]

- ✓ Tam maya dəyərinin müəyyən edilməsi və bu maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətinin bazarda formalaşması və son nəticədə əldə olacaq mənfəətin səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- ✓ Məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin müəyyən olunması və bunun əsasında marjinal gəlirin müəyyən edilməsi. Burada məhdudlaşdırılmış maya dəyəri dedikdə istehsal xərclərini azaltmaq nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin bir qədər zəifləməsi və nəticədə məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin yaranması başa düşülür. Marjinal gəlir isə tam maya dəyəri nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun satışı nəticəsində əldə olunmuş gəlir ilə məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun satış qiymətləri arasındakı fərqdən əmələ gələn gəlir.

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamət istehsal olunmuş məhsulların maya dəyərinin idarə edilməsini təmin edir, ilk növbədə istehsala çəkilmiş məsrəflərə nəzarəti həyata keçirir və səmərəli uçotun aparılmasına şərait yaratmış olur. İkinci istiqamətin öyrənilməsi isə məhsulun keyfiyyətinin nisbətən aşağı salınması nəticəsində məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərini formalaşdırır və istehsal olunmuş məhsulun bazarda daha ucuz qiymətə realizəsini təklif edir. Lakin bu hal kifayət qədər riskli xarakter daşıyır. Belə ki. əhali və qeyri-əhali qrupları məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunan və keyfiyyəti tam maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsullardan geri qalan hər hansı məhsulu, işi və xidməti almaq imtina edə bilər və bu halda müəssisə, idarə və təşkilat zərərə işləmiş ola bilər. Odur ki, idarəetmə uçotunun düzgün aparılması hansı hallarda iqtisadi səmərə verə biləcəyini ifadə edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatın istehsal prosesindəki yeganə xərci istehsal olunan məhsulun maya dəyəri deyildir. Belə ki. məhsulun istehlakı mərhələsində də xərc tələb olunur. İstehsal olunmuş məhsulun asanlıqla realizə olunmasını təmin etmək məqsədilə əlavə və gözlənilməyən xərclər də yarana bilər. qeyd olunan belə əlavə xərclər satış üzrə xərclərə aid edilir. Məsələn, müəssisə tanınmamış məhsul istehsal edir. Məhsul bazarda kifayət qədər tanınmasa belə keyfiyyətlidir. Lakin istehsal olunan bu məhsul bazarda tanınmadığı səbəbindən özünə alıcı kütləsi

toplaya bilmir və satış realizə oluna bilmir. Bu halda marketing və satış departamentlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində məlum olur ki, burada əsas məsələ istehsal olunmuş məhsulun tanıtımının- reklamının həyata keçirilməsidir.

Satışla əlaqədar yaranan xərclərin içində tanıtım-reklam xərcləri kifayət qədər çoxluq təşkil edir və bu xərclər məhsulun maya dəyərinə aid edilmir. Bu halda reklama görə çəkilmiş xərclər müəssisə, idarə və təşkilatın gəlirindən silinən xərc kimi hesaba oturur. [17, səh. 412]

İstehsal prosesində istehsal olunmuş məhsulun tanıtımına və ya reklamına bazarda tələbat böyük olduğu üçün reklam xərcləri də böyük rəqəmlərlə ölçülür. Bununla yanaşı, müəssisə rəhbərliyi həmin xərci ödəməyə razıdır ki, istehsal etmiş məhsulu asanlıqla realizə edə bilsin. Məhsul bazarda tanındıq və özünə kifayət qədər alıcı kütləsi topladıqdan sonra artıq bu tipli reklam xərclərinin səviyyəsi də azalmış olur.

Satışla bağlı yaranmış xərclərdən biri də istehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılma xərcləridir. Bu xərclərin özəyində çatdırılma xidmətini təmin edən əməkdaşların əmək haqqları, nəqliyyatın amortizasiya xərcləri, zəruri yanacaq xərcləri və s. dayanır. Bu xidmətin göstərilməsi bazarda müştəri məmnunluğunu artıran ən əsas elementlərdən biridir.

Deməli onda, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satışı xərclərinin özəyində istehsalla bağlı xərclər kimi məhsulun maya dəyəri, satış xərci kimi isə reklam, nəqliyyat və bu tipli digər xərclər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə nəzərinin və idarə olunmasının ən əhəmiyyətli vəzifəsi məhz istehsalla və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması nəticəsində istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və son nəticədə daha çox qazanc əldə olunmasına şərait yaratmaqdır. Bu səbəbdən də dinamik inkişaf edən iqtisadi münasibətlər şəraitində məhsul istehsalı və satış xərclərinin idarə edilməsinin əsas perspektiv istiqamətlərini əsasən, aşağıdakı müddəalar təşkil etməkdədir. [17, səh. 441]

- ✓ İstehsal olunan məhsulun mövcud keyfiyyətini saxlamaq şərtlə maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətdə tədbirlər planı işləyib hazırlamaq və onların həyata keçirilmə mexanizmini müəyyən edərək rəhbərliyə bu barədə məlumat vermək.
- ✓ İstehsal olunan məhsulun məhdudlaşdırılmış maya dəyərinin düzgün təhlili aparmaq və bu şərtlər daxilində bazarda həmin məhdudlaşdırılmış maya dəyəri əsasında istehsal olunmuş məhsulun realizə olunması səviyyəsini əhatəli və detallı tədqiq etmək;
- ✓ Məhsulun istehsaldan sonrakı satış xərcləri içərisində tanıtım-reklam xərclərini müəyyən etmək və məhsulun bazarda uzunmüddətli və daimi tanınmasını təmin edəcək layihələr işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirtmək
- ✓ İstehsal olunmuş məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması ilə bağlı yaranmış xərclərinin quruluşunu və strukturu müəyyən edərək xərcləri ola bildiyi qədər azaldılmasını təmin etmək.

Yalnız yuxarıda göstərilən perspektiv istiqamətləri idarə etməklə ən azı xərclə daha yüksək keyfiyyətə malik məhsul buraxılışına nail olmaq olar və bu məhsulların bazarda asanlıqla realizə olunmasının təmin etmək olar.

3.2.Müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti, eləcə də müəssisə, idarə və təşkilatlar öz inkişaf strategiyası və taktikasını müstəqil olaraq müəyyənləşdirir, ən əsası isə özünümaliyyələşdirməni birinci dərəcəli vəzifə kimi qarşıya qoyur. Müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti, başqa sözlə desək, pul axınları daim baş verir. Əhəmiyyətli kapital qoyuluşu ilə şərtlənən texnoloji təkmilləşdirmələr, inflyasiya, faiz dərəcəsinin dəyişməsi, vergi sistemində aparılan islahatlar müəssisədə maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinə təsir göstərir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat böyük informasiya dəyəri daşıyır. Bu informasiyadan maliyyə menecerləri və investorlar yetərinə

faydalanırlar, sahibkarlar isə əlavə aktivlərin formalaşdırılması, borcların ödənilməsi və yeni investisiya qoyuluşu ilə bağlı məsələlərin həllində istifadə edirlər.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

Pul axınlarının təhlili müəssisənin pul vəsaitləri ilə təmin edilməsi vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Pul axınlarının təhlilinin əsas məqsədi pul vəsaitlərinin çatışmaması səbəblərini aşkara çıxarmaq, onların cəlb edilmə mənbəylərini və istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Pul axınlarının təhlili müəssisənin əsas, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə ayrıca aparılır ki, bu da fəaliyyət növlərinin hər birindən alınan gəlirin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə imkan verir.

İqtisadi məzmununa görə xərclər iqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddələri üzrə olmaqla iki qrupa bölünür.

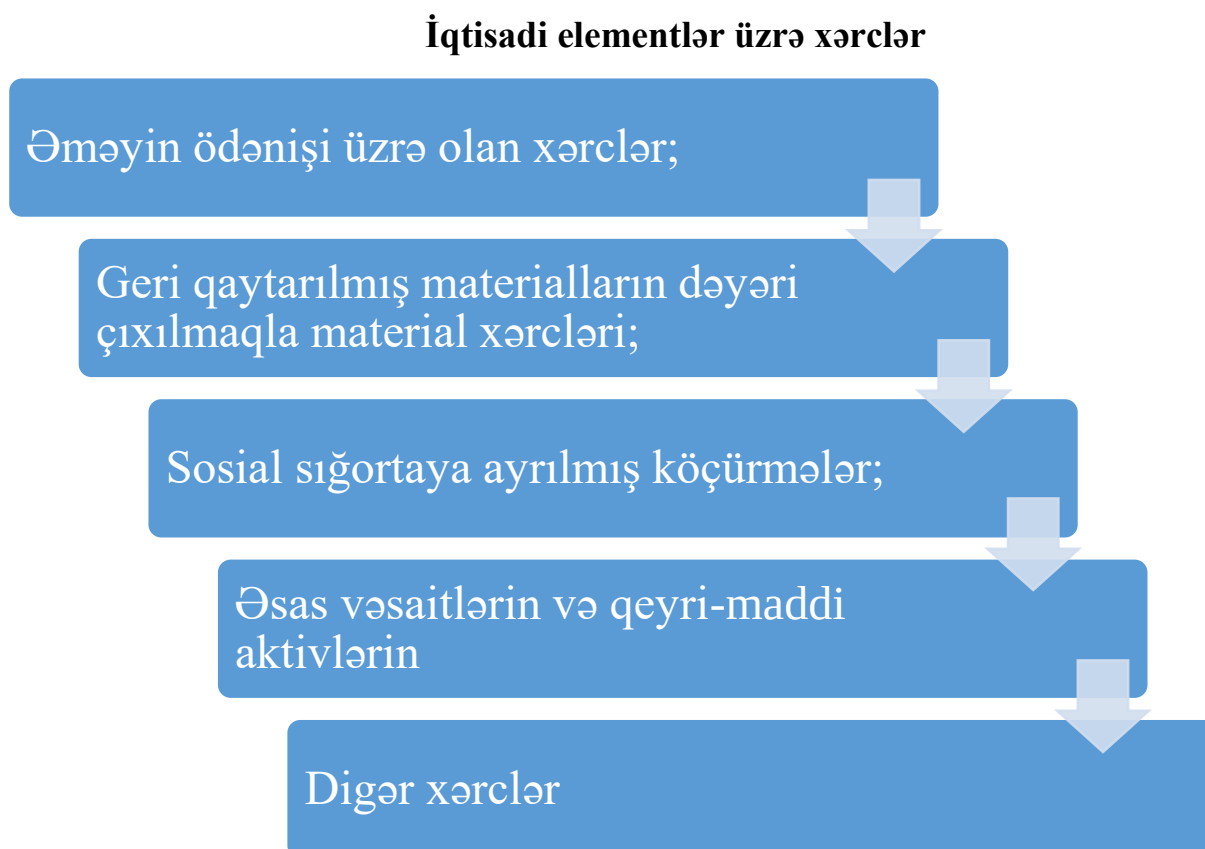
İqtisadi elementlər üzrə xərclərə aşağıdakılar daxildir: [18, səh. 284]

- ✓ Geri qaytarılmış materialların dəyəri çıxılmaqla material xərcləri;
- ✓ Əməyin ödənişi üzrə olan xərclər;

- ✓ Sosial sığortaya ayrılmış köçürmələr;
- ✓ Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası;
- ✓ Digər xərclər.

Yuxarıda qeyd olunan xərcləri iqtisadi təyinatından asılı olaraq aşağıdakı sxemlə təsvir etmək olar.

Sxem 3.1.

Мәnbə: Бальжинов А.В., Михеева Е.В. «Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия». 2003 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məhsulun maya dəyərini daha dəqiq hesablanması xərclərin kalkulyasiya üzrə təsnifləşdirilməsi nəticəsində həyata keçirilir. Kalkulyasiya maddəsi, daha doğrusu, xərc maddəsi ayrı-ayrı məhsulun yaxud da bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini formalaşdıran müəyyən növ xərclər hesab olunurlar. Xərclər kalkulyasiya maddəsi üzrə aşağıdakı qruplara ayrılır: [21, səh. 241]

- ✓ Xammal və materiallar;

- ✓ Satıla bilən tullantılar. Bu zaman satılmış tullantılar nəticəsində əldə olunmuş gəlirlər xərclərdən silinir.
- ✓ Yarımfabrikatlar, alınmış məhsullar və kənar müəssisələrin istehsal xərcləri daşıyan xidmətləri;
- ✓ Texnoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi məqsədilə yanacaq və enerji;
- ✓ İstehsalat sahəsində çalışan işçilərin əmək haqqları;
- ✓ Sosial köçürmələr;
- ✓ İstehsalın öyrənilməsinə və hazırlanmasına çəkilmiş xərclər;
- ✓ Ümumistehsalat xərcləri;
- ✓ Ümumtəsərrüfat xərcləri;
- ✓ Zay məhsul istehsalı nəticəsində əmələ gəlmiş itkilər;
- ✓ Digər istehsalat məsrəfləri.

Yuxarıda qeyd olunan xərc istiqamətləri məhz məhsulun maya dəyərində əks olunan əsas xərclər hesab olunur. Xərclərin maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunmuş xərc istiqamətlərini azaltmaq və bunun nəticəsi olaraq məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq və son məntiqi nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə və daha çox mənfəət əldə etməsinə şərait yaratmaqdır. Deməli onda, müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sistemində xərclərin maliyyə menecmentinin ən əsas perspektiv vasitələrindən biri məhz məhsulun istehsal xərclərinin və ya maya dəyərinin azaldılmasına xidmət edəcək strategiyaların hazırlanmasını təmin etməkdir.

Yekcinslik dərəcəsinə görə xərclər bircinsli və kompleks xərclərə bölünür. Bircinsli xərclər dedikdə, bircinsli iqtisadi elementlərdən təşkil olunmuş xərclər başa düşülür. Kompleks xərclər dedikdə isə, müxtəlif iqtisadi element qruplarını birləşdirən xərclər başa düşülür. Məhz müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış xərclərin maliyyə menecmenti mexanizminin istehsal səmərəliliyinin artırılmasında ikinci əsas vasitə yekcinslilik baxımından xərclərin

azaldılmasını təmin etmək və daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda əldə etməkdir. [20, səh. 146]

Yuxarıdakı paraqraflarda da qeyd etdiyimiz kimi, istehsalın həcminə münasibətdə istehsal xərcləri dəyişən və sabit xərclərə bölünür. Dəyişən xərclər dedikdə, istehsalın həcmi dəyişən zaman ona mütənasib dəyişən xərclər başa düşülür. İstehsal artdıqca bu xərclər də artır. İstehsal prosesi azalanda isə bu xərclər azalır. Sabit xərclər isə istehsalın həcmindən asılı olmadan daim sabit qalan, dəyişilməyən xərclərdir. Bu tip xərclər istehsal artsa da, azalsa da heç zaman dəyişilməyən xərclərdir. Müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinə yönəldilmiş siyasətinin əsas vasitələrindən biri də məhz istehsalın həcmnin artdığı bir şəraitdə belə dəyişən xərclərin səviyyəsini qoruyub saxlamaq və mümkün olduğu qədər xərclərə qənaət etməkdir.

Təyinatına görə xərclər texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərcləri olmaqla iki qrupa bölünür. Texnoloji xərclər dedikdə, istehsal prosesi ilə əlaqədar texnoloji proseslərə sərf olunmuş xərcləri nəzərdə tutan xərc məfhumu başa düşülür. İnzibati-təsərrüfat xərci dedikdə isə, istehsal prosesinin baş tutduğu bir şəraitdə təsərrüfatın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən sərf olunmuş xərclərin mahiyyəti başa düşülür. Müəssisənin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərindən biri də texnoloji və inzibati-təsərrüfat xərclərini azaltmaq və bunun nəticəsində daha çox qazanc əldə etmək məqsədinin təmin olunmasıdır. [21, səh. 200]

Məqsədəuyğunluq kriteriyasına görə xərclər istehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri olmaqla iki qrupa ayrılır. İstehsal xərcləri dedikdə, məhsul istehsalı prosesində yalnız və yalnız yararlı məhsul istehsalına sərf olunmuş xərclərin məcmusu başa düşülür. Qeyri-istehsal xərcləri dedikdə isə, istehsalın dayanması nəticəsində yaranmış itkilər, eləcə də zay məhsul istehsalı nəticəsində yaranmış zərərlər və çatışmazlıqlarla əlaqədar formalaşmış xərclərin məcmusu başa düşülür. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin maliyyə idarə etməsinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı ən əhəmiyyətli rolu məhz istehsal və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması hesabına uzunmüddətli və qısamüddətli

istehsal prosesləri ərzində daha çox iqtisadi səmərə və ya fayda götürülməsini təmin etməkdir. Xüsusən də, qeyri-istehsal prosesi zamanı zay məhsul istehsalı prosesində yaranmış xərcləri azaltmaq və daha çox yaralı məhsul istehsalına nail olmaq maliyyə menecmentinin qarşısında dayanan ən vacib məsələlərdən, xərclər üzrə maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin artırılmasındakı əsas istiqamətlərdən biridir.

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa (bilavasitə) xərclərə və dolay xərclərə bölünür. Birbaşa (bilavasitə) xərclər dedikdə, ilkin sənədlər əsasında məhsulun konkret bir növünün maya dəyərinə birbaşa daxil olan xərclər başa düşülür. Birbaşa xərclərin əsas xüsusiyyəti odur ki, bütün birbaşa (bilavasitə) xərclər özü-özlüyündə həm də dəyişən xərclərdir. Dolay xərclər dedikdə isə, bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilmiş xərclərin ümumi məcmusu başa düşülür. Buna ən real əyani misal olaraq istehsalın idarəedilməsi xərcini göstərmək olar. Dolay xərclər xüsusi hesablarda toplanır və müəyyən baza əsasında bölüşdürülərək istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə dolay yolla daxil edilir. Belə xərclərə misal olaraq əmək haqqı, istehsal həcmi xərclərini də misal göstərmək olar. Müəssis. idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin əsas hədəflərindən biri də məhz istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olan birbaşa və dolay xərcləri azaltmaqdır. Çünki məhsulun maya dəyəri bu xərclər əsasında formalaşır. Bu xərclərin azalması avtomatik olaraq məhsulun maya dəyərini də aşağı salacaq. Aşağı maya dəyəri ilə istehsal olunmuş məhsul daha ucuz qiymətə realizə olunur ki, bu da son nəticədə məhsulun bazarda özünə mövqe tutmasına və rəqabət mübarizəsinə hazır olmasına səbəb olur. Deməli onda, maya dəyərinin aşağı salınması istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas istiqamət olmaqla xərclərin maliyyə menecmentinin əsasında dayanır. [22, səh. 201]

Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olma xüsusiyyətinə görə xərclər cari xərclərə və gələcək dövrü əhatə edən xərclərə bölünür. Cari xərclər gəlir gətirən xərclərdir və cari dövr ərzində məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı yaranıb formalaşa xərclərdir. Gələcək dövrü əhatə edən xərclər isə cari dövrdə sərf olunan, lakin iqtisadi səmərəsinə gələcək dövrdə verən xərclərdir. Belə xərclər cari dövrdə

istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə daxil olur. Lakin istehsal olunmuş bu tip məhsulların bazarda reallaşdırılması gələcək dövrü əhatə etdiyi üçün gəlirlər sırf gələcək dövrdə formalaşan gəlirlərə aid edilir. Müəssisə, idarə və təşkilatların xərclərin maliyyə menecmentinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində diqqəti özünə çəkən əsas vasitələrdən biri də məhz cari və gələcək dövrü əhatə edəcək xərclərin idarə edilməsi prosesidir. Xüsusən də gələcək dövrü əhatə edən xərclər xüsusi nəzarətə götürülür. Çünki bu tip xərclərin iqtisadi faydası gələcək dövrdə baş verəcəyindən iqtisadi tarazlığın pozulmasının qarşısını almaq üçün bu, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən biridir.

Dünya uçot-analitik təcrübədə pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyənləşdirmək üçün təhlilin birbaşa və dolayısı metodlarından istifadə edilir. Birbaşa metod pul vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinin hesablanmasına əsaslanır, müəssisənin likvidliyini qiymətləndirməyə, cari öhdəliklər üzrə ödənişlər, investisiya fəaliyyəti və əlavə xərclər üçün pul vəsaitlərinin kifayət qədər olması barədə operativ nəticə çıxartmağa imkan verir. Bu metodun nöqsan cəhəti alınmış maliyyə nəticələri və müəssisənin hesablaşma hesabında pul vəsaitlərinin dəyişilməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirə bilməməsidir.

Dolayısı metod pul vəsaitləri ilə əlaqədar əməliyyatların və balansın maddələrinin uçotuna və xalis mənfəətin məbləğində müvafiq dəyişikliklərin aparılmasına əsaslanır, müəssisənin xalis mənfəəti və aktivlərində baş verən dəyişikliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmağa imkan verir. Gəlir və xərclərin elə növləri vardır ki, onlar pul vəsaitlərinə toxunmadan xalis mənfəət yaradırlar. Təhlil prosesində gəlir və xərclərin həmin maddələrinə və xalis mənfəətə müvafiq düzəlişlər edilir, çünki xərc maddələri pul vəsaitlərinin daxil olmasından asılı deyil, vəsaitin xərclənməsi ilə müşayiət olunmayan gəlir maddələri xalis mənfəətin məbləğinə təsir etmir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri də elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması məsələsidir. Çünki elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması çox böyük iqtisadi resurs və maliyyə ehtiyatı tələb edir. Məhz elmi-texniki tərəqqinin

istehsala cəlb olunması uzunmüddətli istehsal dövrünü əhatə edir. Bu da əsasən, elmi-texniki tərəqqinin yüksək dəyərdə olması ilə ölçülür. Maliyyə resursu tələb etdiyi üçün elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması müəyyən xərc tələb edir. Bu səbəbdən də elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərcləri və onun uzunmüddətli dövrdə verəcəyi gəlirlərin nisbəti xərclərin maliyyə menecmenti tərəfindən əhatəli və detallı şəkildə analiz edilir və qazanılacaq mənfəətin elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunma xərclərini dəfələrlə üstələdiyi hallarda qəbul edilmiş olur. Elmi-texniki tərəqqinin istehsala cəlb olunması istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təkan verir, əmək məhsuldarlığını kifayət edəcək qədər yüksəldir, eyni zamanda da işçi qüvvəsini əvəz etdiyindən əmək haqqı kimi dəyişən xərclərin aradan qaldırılmasında çox böyük əhəmiyyətli rol oynamış olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin struktunun optimallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardır: [25, səh.300]

- ✓ İqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edəcək tədbirlər hazırlamaq;
- ✓ Birelementli və kompleks xərclərin azaldılmasına xidmət edəcək fəaliyyət planı müəyyən etmək;
- ✓ Dəyişən xərclərin mümkün olduğu qədər azaldılmasını təmin etmək;
- ✓ Texnoloji xərclərin və inzibati-təsərrüfat xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ İstehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ Birbaşa (bilavasitə) və dolaylı xərclərin azaldılmasını təmin edəcək qərarların qəbul olunması;
- ✓ Cari və gələcək dövrün xərclərinin düzgün təhlili və gələcək dövrdə iqtisadi tarazlığın qorunmasının təmin edilməsi;

✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması nəticəsində əmək məhsuldarlığının artırılması və xərclərin azaldılması istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması.

Beləliklə, dediklərimizdən belə qənaətə gələ bilərik ki, müəssisə, idarə və təşkilatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd istehsal və satışla bağlı olan xərclərin azaldılması sayəsində istehsal səmərəliliyinin artırılmasını, xərclərə qənaət olunmasını və daha çox mənfəət əldə edilməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan müəssisə, idarə və təşkilatlarda, habelə, dövlət müəssisələri və qurumlarında xərclərin maliyyə idarəetməsini təşkil etmək, onların perspektiv istiqamətlərini üzə çıxartmaq çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müəssisə, idarə və təşkilatlardakı maliyyə menecmenti mexanizmi hansı üsul və vasitələrlə xərclərin azaldılmasına və uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə daha çox fayda əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət mexanizmidir.

Müəssisə, idarə və təşkilatlar üçün istehsal etdikləri məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və bununla bağlı olaraq resursların, vəsaitlərin müəyyən olunması məqsədilə onların təsnifləşdirilməsi mühim əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən də maliyyə menecmenti həmin xərclərin idarə olunması məsələsini həll edən bir mexanizm kimi formalaşdırılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə görülməsi zəruri olan tədbir kimi məhz xərclərin maliyyə nəzarəti ön plana çəkilməlidir. Belə ki, hər bir müəssisənin normal və davamlı fəaliyyətinin əsasını məhz müəssisənin gəlir və xərclərinin obyektiv təhlili tutur. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində heç də bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda xərclərin və gəlirlərin düzgün təhlil olunmaması aktual problemlərə çevrilməkdə həmin müəssisə, idarə və təşkilatların gələcək dövrlərdəki uğurlu fəaliyyətinə kölgə sala bilər. Odur ki, istehsal prosesi başlanmazdan öncə ilk növbədə xərclərin düzgün və əhatəli şəkildə təhlili və proqnozlaşdırılması çox böyük önəm kəsb edir.

Xərclərin maliyyə nəzarətinin və idarədilməsinin əsasında isə əsas xərc mənbələrinin düzgün qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması dayanır. Çünki, dissertasiya işinin paraqraflarında da qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin iki əsas növü- gözlənilən və qəfil və ya gözlənilməyən olması müəssisələrin normal fəaliyyətinin qarşısını alan əsas faktorlardan biridir. Gözlənilən xərclərin qarşısını almaq nisbətən asan olsa da, qəfil və ya gözlənilməyən xərclər bir çox hallarda müəssisənin dayanıqlı fəaliyyətinə maneə törədən amil kimi ortaya çıxır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi sahəsində xərclərin maliyyə menecmenti və xərclərin idarə olunması çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla müəssisənin bazarda mövqeyinin qorunub saxlanılmasına, rəqabət mühitinə tab gətirməsinə, eləcə də bazarda yeni mövqelər əldə etməsinə səbəb olan amillərdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi və xərclərin struktunun optimallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ İqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddəsi üzrə xərclərin azaldılmasını təmin edəcək tədbirlər hazırlamaq;
- ✓ Birelementli və kompleks xərclərin azaldılmasına xidmət edəcək fəaliyyət planı müəyyən etmək;
- ✓ Dəyişən xərclərin mümkün olduğu qədər azaldılmasını təmin etmək;

- ✓ Texnoloji xərclərin və inzibati-təsərrüfat xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ İstehsal xərcləri və qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin olunması;
- ✓ Birbaşa (bilavasitə) və dolay xərclərin azaldılmasını təmin edəcək qərarların qəbul olunması;
- ✓ Cari və gələcək dövrün xərclərinin düzgün təhlili və gələcək dövrdə iqtisadi tarazlığın qorunmasının təmin edilməsi;
- ✓ Elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin istehsala cəlb olunması nəticəsində əmək məhsuldarlığının artırılması və xərclərin azaldılması istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması.

İstehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə xərclərin maliyyə menecmenti sahəsinin təkmilləşdirilməsi münasibətilə aşağıdakıları təklif edirəm:

- Müəssisənin istehsal fəaliyyətində qarşıya çıxacaq xərclər içində qəfil və ya gözlənilməz xərclərin düzgün təhlilinin aparılması, bu xərclər ortaya çıxdıqda müəssisənin bu xərclərə qarşı “immunitetini” formalaşdırmaq;
- İstehsalın səmərəliliyini artırmaq və əlavə xərclərə qənaət etmək məqsədilə uzunmüddətli istehsala elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi;
- İstehsal xərclərinin strukturunu düzgün müəyyənləşdirməli, keyfiyyətin qorunması şərtlə məhsulun maya dəyərini aşağı salacaq texnologiyaların tətbiqi və ya zəruri olmayan məsrəflərə qənaət edilməsi;
- Maliyyə menecmentinin bir tam olaraq fəaliyyətini təmin etmək, müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə şöbəsi ilə yanaşı maliyyə nəzarəti və ya maliyyə menecmenti şöbələrini yaratmaq, bu sahəyə peşəkar mütəxəssisləri cəlb etməklə dinamik inkişafa nail olmaq;

- Maliyyə menecmentini dərindən bilən və bu sahədə uzunömürlü fəaliyyət göstərə bilən kadr hazırlığını təmin etmək.

Maliyyənin düzgün təhlili həm ayrı-ayrılıqda götürülmüş müəssisə, idarə və təşkilatlar, həm də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında əmək maddi və maliyyə resurslarının səmərəli və iqtisadi səmərə verə biləcək bölüşdürülməsini təmin edən anlayışlardan biridir. Məlumdur ki, hər bir iqtisadi resurs məhdud həcmdədir və qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd məhdud iqtisadi resurslardan tam səmərəli istifadə olunsun və son nəticədə iqtisadi resursların səmərəli bölgüsü hesabına müəssisə, idarə və təşkilatlar dayanıqlı fəaliyyət göstərə bilsinlər.

Maliyyə menecmenti çox sürətlə dəyişikliyə məruz qala bilər. Odur ki, uğurla aparılmış siyasətin özəyində məhz mütəmadi olaraq maliyyə aktivlərinin, pul vəsaitlərinin və pul axınlarının idarə olunması, onların hərəkət mexanizmi təhlil edilməli, xərc istiqamətləri düzgün müəyyən olunmalı, ehtiyat gəlir mənbələri mütəmadi olaraq araşdırılmalı, gəlir və xərclərin düzgün proporsiyasını təmin etmək kimi çox mühim əhəmiyyət kəsb edən amillər dayanır.

İstehsal prosesinin səmərəliliyinin əsasında dayanan xərclərin maliyyə idarəetməsinin əsasını qoymaq üçün müəssisə, idarə və təşkilatlar kifayət qədər büdcə ayırmalı və bu sahədə kadr islahatını həyata keçirməli və bu sahəyə qoymuş olduqları kapitalın bəhrəsini gələcək dövrlərdə görməlidirlər. Bu sahəyə xarici mütəxəssislərin cəlb olunması yerli kadr bazasının zəif olması səbəbindəndir. Odur ki, bu sahədə boşluğu aradan qaldırmaq zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu zərurəti tam təmin etdikdən sonra müəssisə, idarə və təşkilatların uğurlu və davamlı fəaliyyətindən söhbət gedə bilər.

Hər müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində digər müəssisələrlə rəqabətə girə bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyünü təmin etməsi həmin müəssisənin düzgün idarəedilməsindən asılıdır.

Müəssisələrin düzgün idarə edilməsi müəssisə rəhbərinin göstərişləri əsasında düzgün strategiyanın seçilməsindən və işçilərin bu strategiya ilə ayaqlaşmasından başlayır. Hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin və yeganə amil məhz müəssisənin istehsal səmərəliliyinin

yaradılması və bu səmərəliliyin qısamüddətli dövrü deyil, uzunmüddətli dövrü əhatə etməsidir.

Müəssisənin istehsal səmərəliliyinin artırılması məqsədilə müəssisə, idarə və təşkilatlar müəssisənin istehsal və digər xərclərini proqnozlaşdırmalı və bu xərclərin tənzimlənməsini və düzgün idrə edilməsini müəyyən etməlidirlər. Qəbul olunmuşdur ki, müəssisənin düzgün və uzunömürlü fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müəssisənin rentabelli fəaliyyət göstərməsi və özünü saxlama qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə gəlirlilik baxımından üstün mövqeyə malik olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsinin əsasında isə düzgün investisiya siyasəti mühim rol oynayır. Bunun üçün müəssisə gəlir gətirən prioritet sahələri müəyyən etməli və investisiyanı məhz bu sahələrə yönəltməlidir. Burada da qarşıya çıxan əsas amil yenə də xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün aparılması siyasətidir. Çünki qabaqcadan proqnozlaşdırılmış gəlirlər xərcləri üstələməli və son nəticədə mənfəət əldə olunmalıdır. Yalnız bu halda müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyətindən söhbət gedə bilər. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və dissertasiya işinin mövzusu seçilməklə müəssisələrdə istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmini və xərclərin maliyyə menecmentinin düzgün təhlil olunmasına xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Müəssisə, idarə və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkili xərclərin düzgün proqnozlaşdırılması, onların idarə olunması və müəssisə, idarə və təşkilatın son nəticədə rentabelli fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövrdə rəqabətə tab gətirə bilməsi zərurətindən meydana gəlir. Maliyyə menecmenti dedikdə, adından göründüyü kimi müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi başa düşülür. Qeyd olunan məsələ kənardan nə qədər sadə və bəsit görsənsə də, əslində müəssisənin davamlı fəaliyyətinin özəyini təşkil etdiyindən kifayət qədər dərin və kompleks yanaşmanı tələb edən anlayışdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasətini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə sabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə qərarlarını seçib hazırlayan insanları

əlaqələndirən resurslar dayanır. Maliyyə menecmentinin qarşısında duran əsas məqsəd də məhz həmin maliyyə resurslarının düzgün idarəedilməsi və son nəticədə müəssisə, idarə və təşkilatların həm qısamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə müvazinətinin saxlanmasını təmin edir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasətin işlənilib ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, institusional bazar strukturlarının informasiyası, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Burada institusional bazar strukturları dedikdə, banklar, əmtəə, fon və valyuta birjalrı, eləcə də investisiya şirkətləri nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
2. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1995
4. “Müflisləşmə və iflas haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 iyul 1994-cü il. №857
5. T.Hüseynov. “Firmanın iqtisadiyyatı”. 2009
6. T.Ə.Hüseynov. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. 2005
7. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” 2007.
8. T.Quliyev. “Menecmentin əsasları”. Bakı-2001
9. V.Niftullayev. “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı-2002.
10. Ə.M.Cavanşir. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. 2014.
11. A.S.İsayev. “İstehsalın təşkilinin əsasları”. 2009.
12. R.N.Quşani, T.T.Qurbanova. “Maliyyə nəzarəti və audit”. Metodiki göstəriş. Bakı-2013
13. M.C.Ataşiyev, R.N.Nurəliyeva. “Maliyyə menecmenti”. Bakı-2010.
14. N.Qriqori Mənkyyu. “Ekonomiksin əsasları”. Bakı-2010
15. Джемс К., Ван Хорн, Джон М. Вахович. Основы финансового менеджмента – М: ООО «ИД Вильямс», 2006.
16. Фролова Т.А. «Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия». 2006
17. Ковалев В.В. Курс финансового менеджмента. Учебник. - М.: ТК Велби. Проспект, 2008.
18. Бальжинов А.В., Михеева Е.В. «Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия». 2003

19. Герасимов Б.И., Коновалова Т.М., Спиридонов С.П., Саталкина Н.И. «Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации». 2008
20. Лытнев О.А. «Основы финансового менеджмента». 2000
21. I.M.Pandey. "Financial Management". 2010
22. Glen Arnold. "Corporate Financial Management". Fifth Edition. Paperback-2012
23. Arthur J.Keown. "Financial Management. Principles and Applications". 2001
24. Jeff Madura. "International Financial Management". 13th Edition. 2017
25. Alan C.Shapiro. "Multinational Financial Management". 10th Edition. 2017
26. Charles E.Menifield. "The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners". 2016
27. John Tennent. "The Economist Guide to Financial Management". 2nd Edition. 2014
28. Robert C.Higgins. "Analysis for Financial Management". 10th Edition. 2015
29. S.B.Block, Geoffrey A.Hird, Bartley Danielson. "Foundation of Financial Management" 16th Edition. 2016
30. R.A.Hill. "Strategic Financial Management". 1 Edition. 2009
31. Khan & Jain. "Basic Financial Management". 2005
32. Maliyyə. <https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99>
33. Maliyyə menecmentinin məzmunu və məqsədi. https://www.finansist.az/upload-files/Maliyy_menecmenti.pdf
34. Maliyyə menecmentinin əsasları. https://www.muhasib.az/Maliyye/maliyye_esas.php
35. İstehsal xərcləri. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stehsal_x%C9%99rcl%C9%99ri
36. Məsrəflər, xərclər və maya dəyəri. <https://muhasib.az/Muhasibat/mesref/mesref1.php>

37. Maliyyə nəzarəti.

https://az.wikipedia.org/wiki/Maliyy%C9%99_n%C9%99zar%C9%99ti

SUMMARY

In this dissertation, financial management of expenses on the increasing of the productivity of enterprises is researched. The topic of dissertation is very actual in the modern economic conditions. Because the financial management on expenses plays an important role at the increasing of the productivity of enterprises. The correctly management on expenses supports the successful action of enterprises at current and future periods.

This dissertation consists of:

- ✓ Introduction
- ✓ Three chapters
- ✓ Conclusion and suggestions

The first chapter of this thesis notes that the theoretical basis of financial management and the impact of financial management on expenses to the productivity of enterprises.

The second chapter of this thesis notes that the main problems of financial management on expenses at the organization of the production process and is studied the main ways to solve this available problems.

In the last capter of dissertation, the main methods of improvements of financial management on expenses at the system of the productivity of enterprises.

In the last part of dissertation, some suggestions about financial management of expenses at the increasing of the productivity of enterprises was written.

РЕЗЮМЕ

В настоящей диссертации исследуется финансовое регулирование затрат на повышение производительности предприятий. Тема диссертации очень актуальна в современных экономических условиях. Потому что финансовое управление затратами играет важную роль в повышении производительности предприятий. Правильное управление затратами способствует успешному действию предприятий в текущий и будущие периоды.

Настоящая диссертация состоит из:

- ✓ Введение
- ✓ Три главы
- ✓ Заключение и предложения

В первой главе настоящего тезиса отражены теоретические основы управления финансами и влияние финансового регулирования затрат на производительность предприятий.

Во второй главе этого тезиса отмечаются основные проблемы финансового регулирования затрат при организации производственного процесса и изучаются основные пути решения имеющихся проблем.

В последней главе диссертации рассматриваются основные методы улучшения финансового регулирования затрат в системе производительности предприятий.

В последней части диссертации представлено несколько предложений по финансовому регулированию затрат при повышении производительности предприятий.